

Radziława Gortat

Kirgistański eksperyment z rządami parlamentarnymi i nowy cykl wyborczy

SŁOWA KLUCZOWE:

*system parlamentarny, system premierowsko-prezydencki,
system prezydencko-parlamentarny, semi-prezydencjalizm,
Otunbajewa, Atambajew, konstytucja, SDPK*

STUDIA I ANALIZY

Wstęp

Kirgistan jest unikalnym przypadkiem posowieckiej transformacji, silnie kontrastującym ze stabilnymi autokracjami rejonu Azji Centralnej, a także skonsolidowanymi demokracjami Europy Środkowej i republik bałtyckich. Najbardziej wyróżniającą się cechą Kirgistanu jest niestabilność wszystkich instytucji ustrojowych. W czasie prawie dwu dekad obowiązywania w Polsce tej samej konstytucji z 1997 r. Kirgistan ośmiokrotnie zmieniał swą ustawę zasadniczą, pięć razy strukturę parlamentu i ordynację wyborczą do niego, miał 23 premierów itd. Kontrast jest jeszcze większy w odniesieniu do autorytarnej Azji Centralnej, państw rządzonych przez „wiecznych prezydentów”. W pierwszej dekadzie niepodległości Republika Kirgiska wyróżniała się relatywnym liberalizmem politycznym i wczesnymi reformami rynkowymi. W drugiej dekadzie stała się widownią dwóch przewrotów, zwanych narodowymi rewolucjami, które obaliły dwóch pierwszych prezydentów: Askara Akajewa (2005) i Kurmanbeka Bakijewa (2010) w drodze masowych protestów. Trzecią dekadę otworzyło kolejne wyjście poza regionalny standard: po upadku Bakijewa, Kirgistan przyjął nową konstytucję¹, usta-

¹ Pierwsza konstytucja niepodległego Kirgistanu, uchwalona w roku 1993, była kompromisem między pierwszym prezydentem tej republiki Askarem Akajewem i sowiecką

nawiającą rządy większości parlamentarnej i zdobył pierwsze doświadczenia w tworzeniu gabinetów koalicyjnych.

Celem tego artykułu jest wyjaśnienie, dlaczego Kirgistan wprowadził w 2010 roku tak nietypowy dla Azji Centralnej model rządów i jak on funkcjonuje w praktyce. Pewną trudność w analizie kirgiskiego eksperymentu ustrojowego stanowią kwestie terminologiczne. Twórcy ustawy zasadniczej przyjętej 27 czerwca 2010 r. konsekwentnie nazywali nowy model ustrojowy „systemem parlamentarnym”, narzucając to określenie politykom i dziennikarzom. Faktycznie, jak zobaczymy poniżej, Kirgistan dokonał tylko większej parlamentaryzacji systemu semi-prezydenckiego, który jest rozmaicie nazywany w literaturze przedmiotu². Zgodnie z klasyfikacją przyjętą w politologii, najlepiej byłoby określać go systemem

Radą Najwyższą KSRR, wybraną w 1990 roku. Ustanowiła dość zrównoważony model relacji w trójkącie prezydent-rząd-parlament, przypominający nieco polską „małą konstytucję” z 1992 r. (R. Gortat, *Spór o konstytucję niepodległego Kirgistanu*, „Studia Polityczne” 2007, t. 19). W następnych latach była intensywnie zmieniana w celu zwiększenia uprawnień prezydenta (1996), wprowadzenia częściowych reform ustrojowych (1994, 1998, 2001) lub dla zażegania kryzysu politycznego (2003). Po upadku Akajewa w marcu 2005 r. rozpoczęto prace nad nową konstytucją. Jednakże nowy prezydent Kurmanbek Bakijew szybko stracił zainteresowanie dla ograniczenia swej władzy. W rezultacie zmagania o kształt nowej konstytucji przybrały formę masowych protestów i starć w parlamencie między zwolennikami prezydenta i nową opozycją. Rezultatem tych walk było uchwalenie dwóch różnych projektów zmian konstytucji pod koniec 2006 r. (9 listopad, 26 grudzień), unieważnionych parę miesięcy później przez Sąd Konstytucyjny. Jesienią 2007 roku Bakijew przeforsował w referendum własny projekt poprawek do konstytucji, który nadawał prezydentowi szerokie uprawnienia. Razem z ustawą zasadniczą wyborcy zaakceptowali zmianę ordynacji wyborczej do parlamentu, wprowadzającą wybory proporcjonalne na listy partyjne z podwójnym progiem oraz kwotami odnośnie reprezentacji kobiet, mniejszości etnicznych i młodzieży na listach wyborczych. Uzyskawszy dominację na scenie politycznej, Bakijew przeprowadził pod koniec 2009 roku głęboką reorganizację naczelných organów władzy państwowej, zmierzającą w kierunku „demokracji doradczej”, która miała umożliwić kontrolowaną sukcesję w ramach prezydenckiej rodziny. Operacja ta nie doszła do skutku z powodu obalenia Bakijewa w dniu 7 kwietnia 2010 r.

Wszystkie wymienione wyżej rewizje konstytucji, niezależnie od skali wprowadzonych zmian, były traktowane jako poprawki do ustawy zasadniczej z 1993 roku. Formalne rozwiązania ustrojowe mieściły się w ramach prezydencko-parlamentarnej wersji semi-prezydenalizmu. W praktyce system sprawowania władzy zbliżał się do modelu rządów prezydenckich czy wręcz super-prezydenckich. Dopiero ustawa zasadnicza z 27 czerwca 2010 roku, będąca drugą konstytucją Kirgistanu, zerwała z tą tradycją.

² Autorzy piszący o Kirgistanie używają takich określeń jak „system semi-parlamentarny”, „mieszany”, „parlamentarno-prezydencki” i „premierowsko-prezydencki”.

premierowsko-prezydenckim³ lub, jak to czyni Fumagali, „premierowsko-prezydenckim podtypem systemu semi-prezydenckiego”⁴. Jednakże nieporęczność tych określeń, a także utarta w Kirgistanie konwencja językowa, nazywająca go systemem parlamentarnym, którą niełatwo obejść, skłania do zamiennego używania obu określeń.

Hipoteza tego artykułu głosi, że choć idea wprowadzenia rządów parlamentarnych była od wielu lat postulatem opozycji, to o powstaniu rządów koalicyjnych zadecydowały przede wszystkim czynniki sytuacyjne. To oznacza, że innowacje ustrojowe roku 2010 mogą mieć również przejściowy charakter. Nie można wykluczyć „prezycjonalizacji” rządów premierowsko-prezydenckich lub ewolucji kirgistańskiego systemu politycznego w kierunku modelu rządów parlamentarno-gabinetowych.

Artykuł składa się z dwóch części. W części pierwszej ukazano kontekst wprowadzenia nowej konstytucji i właściwy jej model ustrojowy. Głównym przedmiotem analizy są przebieg i konsekwencje wyborów parlamentarnych 2010 oraz proces tworzenia gabinetów koalicyjnych w latach 2010–2015. Część druga analizuje układ sił politycznych u progu drugiego cyklu wyborczego, zapoczątkowanego przez wybory parlamentarne 2015 r., starając się odpowiedzieć na pytanie, czy innowacje ustrojowe, wprowadzone w 2010 roku, przetrwają wstąpienie Kirgistanu do Unii Euroazjatyckiej oraz test drugich wyborów prezydenckich, które mają się odbyć pod koniec roku 2017.

Kontekst wprowadzenia nowej konstytucji

Nową konstytucję wprowadzono w dramatycznych okolicznościach porewolucyjnego chaosu, które doprowadziły Kirgistan na skraj rozpadu państwa i utraty niepodległości. W odróżnieniu od pokojowej „rewolucji tulipanów”, która obaliła pierwszego prezydenta Askara Akajewa w marcu 2005 roku, przewrót z 6–7 kwietnia 2010 pociągnął za sobą 87 ofiar śmiertelnych i ponad tysiąc rannych oraz akty grabieży mienia i zniszczenia materialne w stolicy. Natychmiast po ucieczce prezydenta

³ Por. S. Gebetner, *System rządów parlamentarno-gabinetowych, system rządów prezydenckich oraz rozwiązania pośrednie*, [w:] M. Domagała (red.), *Konstytucyjne systemy rządów*, Warszawa 1997, s. 86–87.

⁴ M. Fumagali, *Semi-presidentialism in Kyrgyzstan. The 2010 Constitution, the Schwich to premier-presidentialism and the Potential for a Democratic Breakthrough*. Palgrave 2015, s. 12, http://www.academia.edu/10922597/Semi-presidentialism_in_Kyrgyzstan, 15.10.2015.

Bakijewa ze stolicy na południe, w Biszkeku powstał samozwańczy Rząd Tymczasowy, stworzony przez 14 liderów opozycji z Rozą Otunbajewą na czele, który rozwiązał naczelne organy państwa („bakijewowski” parlament, rząd, Sąd Konstytucyjny, Centralną Komisję Wyborczą) oraz skupił całą władzę prawodawczą i wykonawczą w swoich rękach. Posunięcia te nie miały żadnych podstaw prawnych. Wypchnęły one poza obręb oficjalnej polityki większość deputowanych, tysiące urzędników administracji centralnej i lokalnej oraz zdemoralizowały aparat przymusu, który nie chciał podporządkować się nowemu ministrowi spraw wewnętrznych. Jednakże szok wywołany skalą ofiar sprzyjał symbolicznemu podziałowi sceny politycznej na „my” i „oni”, a w konsekwencji autopromocji Rządu Tymczasowego jako wyraziciela woli narodu oraz zwolennika radykalnej demokratyzacji.

Już następnego dnia po przewrocie Roza Otunbajewa zadeklarowała „oddanie władzy narodowi” w ciągu pół roku w drodze demokratycznych wyborów parlamentarnych. Kluczem do ustanowienia nowego porządku miało być opracowanie nowej konstytucji i przyjęcie jej w drodze referendum jeszcze przed wyborami⁵, by żadna partia lub ośrodek władzy nie podporządkował jej przepisów swoim interesom. Demokratyczna retoryka, obok potępień przestępczego reżymu Bakijewa i gloryfikacji ofiar przewrotu 7 kwietnia, pełniła rolę kluczową rolę w legitymizacji uzurpatorskiej ekipy. Dla wzmocnienia wiarygodności nowych władz Roza Otunbajewa zadeklarowała wolę przeprowadzenia demokratycznych wyborów pod kontrolą międzynarodową oraz nowy kształt Centralnej Komisji Wyborczej⁶.

⁵ Terminy kampanii politycznych określono już 22 kwietnia wyznaczając datę referendum konstytucyjnego na 27 czerwca 2010 r., zaś wyborów parlamentarnych na 10 października 2010 r.

⁶ Wedle propozycji Otunbajewej CKW miała składać się z 18 członków, nominowanych w jednej trzeciej przez partie polityczne, w jednej trzeciej przez organizacje pozarządowe i w jednej trzeciej przez przedstawicieli organizacji międzynarodowych, takich jak ONZ i OBWE. Te ostatnie zdystansowały się od tego pomysłu, nie chcąc brać odpowiedzialności za przebieg wyborów w Kirgistanie, co przeczyło ich misji i międzynarodowej praktyce. Skończyło się na delegowaniu do Kirgistanu jednego eksperta, który brał udział w pracach CKW na zasadzie członka z głosem doradczym. Ostatecznie CKW składała się z 15 członków, wysuniętych przez partie polityczne i organizacje społeczne. Wobec odmowy odjęcia jej przewodnictwa przez Tolekan Ismailową, znaną działaczkę organizacji praw człowieka, jej szefem został Sarijew, dotychczasowy jej wiceprzewodniczący. CKW zdymisjonowała 80% byłych członków terenowych komisji wyborczych, by powołać na ich miejsce nowych ludzi, wskazanych przez podmioty polityczne i społeczne.

Rząd Tymczasowy odmówił natomiast wszelkich negocjacji z obaloną prezydentem ani nie zgodził się na legalizację przewrotu drogą parlamentarną po jego wyjeździe na Białoruś⁷. Inicjatorów zwołania sesji Zogorku Kenesza czasowo aresztowano. Obstawiając konsekwentnie przy swym projekcie restytucji legalnych organów władzy dopiero po referendum, „rewolucjoniści” stanęli przed groźbą utraty władzy w obliczu rebelii zwolenników Bakijewa na południu w maju 2010 r.⁸, którą przejściowo opanowali, ale rosnące napięcie przerodziło się w tragiczne starcia kirgisko-uzbeckie, które wybuchły na początku czerwca 2010 r. dla stoperdowania referendum. Aby móc wprowadzić stan wyjątkowy na południu, Roza Otunbajewa, własnym dekretem, przyjęła tytuł „prezydenta stanu przejściowego”. Osłabiło to jej pozycję polityczną, gdyż musiała zrezygnować z członkostwa w swej partii, pozostać osobą apolityczną i nie miała prawa startować w przyszłych wyborach prezydenckich.

Determinacja „tymczasowych” w forsowaniu rządów parlamentarnych wynikała też z przekonania, że odejście od rządów prezydenckich jest jedyną drogą do uniknięcia krwawych wstrząsów w przyszłości. Główną przyczynę kirgiskiej niestabilności upatrywano w „rodzinno-klanowym” systemie rządów, umożliwiającym koncentrację władzy i własności przez głowę państwa i jej najbliższe otoczenie, eksploatujących cały naród za pomocą systemowej korupcji i nepotyzmu⁹. Stąd kluczowym postulatem twórców nowej ustawy zasadniczej było ograniczenie kompetencji prezydenta na rzecz parlamentu i rządu oraz wbudowanie w system

⁷ Eric Mc Glinchey uważa rozwiązanie parlamentu za największy błąd nowej ekipy, którego nikt wcześniej nie popełnił. Roza Otunbajewa forsując swój projekt radykalnej demokratyzacji pozbawiła się tym sposobem jedynej platformy, na której odbywało się uzgadnianie interesów regionalnych. To popchnęło wyeliminowane elity południa do próby odzyskania władzy za pomocą rebelii przed planowanym referendum, która przerodziła się w krwawe starcia kirgisko-uzbeckie. Ale także on przyznaje, że zgoda na przywrócenie parlamentu postawiłaby pod znakiem zapytania reformę ustrojową (E. McGlinchey, *Exploring Regime Instability and Ethnic Violence in Kyrgyzstan*. „Asia Policy” 2011, No. 12, (July), p. 86–88).

⁸ Wsparcie prorządowych sił przez Kadyrzana Batyrowa, lidera mniejszości uzbeckiej w Dżalalabadzie, stworzyło „bakijewskim” znakomitą okazję do mobilizacji swych zwolenników pod nacjonalistycznymi hasłami antyuzbeckimi. Konflikt polityczny stopniowo nabierał etnicznego wymiaru, przeradzając się w gwałtowne pogromy w dniach 10–14 czerwca 2010 roku. Spowodowały one śmierć 460 osób, głównie Uzbeków, tysiące rannych, zniszczenie ponad 2000 budynków oraz setki tysięcy uciekinierów.

⁹ Dobrze ten system opisuje studium Engvalla (J. Engval, *Flirting with State Failure: Power and Politics in Kyrgyzstan since Independence*, „Silk Road Papers” 2011, July, http://www.isdp.eu/publications/index.php?option=com_jombib&task=showbib&id=5990, 15.09.2013).

polityczny wielu mechanizmów *checks and balances*, by dominacja jednej rodziny, grupy interesów bądź jednego organu władzy nad innymi nie była możliwa¹⁰.

Referendum konstytucyjne

Projekt nowej konstytucji opracowano pośpiesznie w toku prac 75-osobowego Zgromadzenia Konstytucyjnego, powołanego przez Rząd Tymczasowy i poddano głosowaniu powszechnemu w dniu 27 czerwca 2010 – nie bacząc na rozlew krwi na południu. Wielu miało pretensje do Rozy Otunbajewej, że forsowała referendum pomimo ofiar i zgliszcz, lecz w opinii członków Rządu Tymczasowego nie było innego wyjścia, gdyż odkładanie terminu głosowania mogło doprowadzić do jeszcze większego chaosu. Warunki uczestnictwa w referendum silnie zliberalizowano z powodu przemieszczeń ludności oraz utraty przez część z nich dokumentów tożsamości. Wedle oficjalnych danych 69% obywateli wzięło w referendum, z czego 91,8% opowiedziało się za nową konstytucją. Analitycy podkreślali, że wynik ten odzwierciedlał nie tyle poparcie dla nowych zasad ustrojowych, co pragnienie posiadania jakiegokolwiek władzy, która mogłaby opanować chaos i doprowadzić do stabilizacji. W pakiecie z nową konstytucją wyborcy zmuszeni byli zaakceptować status Rozy Otunbajewej jako „prezydenta stanu przejściowego” oraz zakończenie kadencji sędziów Sądu Konstytucyjnego, rozwiązanego dekretem Rządu Tymczasowego z 12 kwietnia 2010 r.¹¹ Od momentu zaprzysiężenia R. Otunbajewa mogła korzystać z szerokich uprawnień prezydenta zgodnie z konstytucją 2007 roku, a po wyborach parlamentarnych kierować się przepisami nowej ustawy zasadniczej z 27 czerwca 2010 r. Jej rządy miały wyznaczony z góry horyzont; kończyły się w grudniu 2011 roku.

Zmiana modelu ustrojowego wywołała lawinę krytyki ze strony rodzimych oponentów i otwarty sceptycyzm prezydentów Rosji i Kazachstanu.

¹⁰ W tym duchu opozycja przygotowała „Koncepcję nowego systemu politycznego „Droga do sprawiedliwości” w roku 2008. Dokument zawierał zarys rozwiązań, włączonych w 2010 roku do projektu nowej konstytucji (О.Ч. Текебаев, М.К. Укушов, *Временное Правительство Кыргызской Республики (7 апреля–21 декабря 2010 года). События, Деятельность, Оценки*. Бишкек 2016, s. 482–488). Jednakże nie wszyscy członkowie Rządu Tymczasowego podzielali tę wizję. Niektórzy, jak np. gen. Ismail Isakow i Azymbek Beknazarow byli zwolennikami rządów prezydenckich.

¹¹ Te trzy kwestie były przedmiotem jednego pytania referendalnego, na które można było odpowiedzieć „tak” lub „nie”.

Kreml, który początkowo poparł Rząd Tymczasowy, zaangażował się otwarcie w przeciwdziałanie przyjęciu parlamentarnego modelu ustrojowego, sugerując przeprowadzenie wyborów parlamentarnych w miejsce referendum i odłożenie debat konstytucyjnych na później. Prezydent D. Miedwiediew straszył, że parlamentarne rządy doprowadzą Kirgistan do katastrofy¹². To nadało kirgiskiemu eksperymentowi ustrojowemu specyficzny rys tożsamościowy. Otunbajewa i Tekebajew lansowali go jako pionierskie przedsięwzięcie, przecierające drogę do demokratyzacji całej Azji Centralnej¹³.

Także w Kirgistanie nie brak było opinii, że „parlamentaryzm się nie przyjmie”, prowadzić będzie do ciągłych kryzysów, rządy będą się zmieniać jak rękawiczki, bo żaden z aktorów politycznych nie ma umiejętności negocjacji i kompromisów, co tylko pogłębi porewolucyjny chaos i może prowadzić do nowego rozlewu krwi. W najlepszym razie konstytucja zostanie zmieniona, gdy tylko nowy prezydent obejmie władzę.

Tak się jednak nie stało. W ciągu dwóch lat Kirgistan przeszedł pełny cykl wyborczy i był widownią pierwszej legalnej zmiany na stanowisku prezydenta w roku 2011 oraz wyborów lokalnych w roku 2012. Jednakże nie brak opinii, że wprowadzone zmiany nie zrewolucjonizowały kirgiskiego systemu rządzenia, zaś dalsza ścieżka rozwojowa jest niepewna¹⁴. Spróbujmy zatem ustalić, na czym faktycznie polegał ten eksperyment i jak on funkcjonuje.

¹² Д. Медведев не исключил распад Киргизии. РБК, 28 июня 2010, <http://www.rbc.ru/politics/28/06/2010/5703db729a79470ab5022207>, 30.06.2010; Д. Медведев: Для Кыргызстана парламентская демократия – это катастрофа. 13.09.2010 <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1284354900>, 20.09.2010. Niechęć do instytucjonalnego wyboru kirgistańskich elit, artykułowana przez rosyjskie media towarzyszyła nie tylko czerwcowemu referendum, ale także elekcji parlamentarnej w jesieni 2010 r. oraz procesowi tworzenia pierwszych dwu rządów koalicyjnych.

¹³ Por. *Konstitucija obnowlenija! Kommentarij k projektu Konstituciji Kyrgyzskoj Riespublik*, [w:] *Projekt Konstytucji...*, cyt. wyd., s. 68–96.

¹⁴ Szerzej na ten temat zob. Мурат Укушов: *Живет ли Кыргызстан по Конституции?*, IPP, 2011, <http://medialaw.asia/node/8956>, 20.10.2013; Deirdre Tynan, *Tracing Political Circles in Kyrgyzstan*, 6 April 2016, <http://blog.crisisgroup.org/europe-central-asia/2016/04/06/tracing-political-circles-in-kyrgyzstan/>, 7.05.2016; *Kyrgyzstan: An Uncertain Trajectory*, International Crisis Group, Biskek/Brussels, 30 September 2015, [http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/central-asia/kyrgyzstan/b076-kyrgyzstan-an-uncertain-trajectory.pdf](http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/asia/central-asia/kyrgyzstan/b076-kyrgyzstan-an-uncertain-trajectory.pdf), 30.11.2015.

Kontury nowego modelu konstytucyjnego

Z punktu widzenia formalno-prawnego najważniejszą zmianą ustrojową było skupienie władzy wykonawczej w rękach rządu, odpowiedzialnego tylko przed parlamentem. Parlament, którego liczebność zwiększono z 90 do 120 członków, wyłaniany jest na 5 lat wyborach proporcjonalnych na listy partyjne. Rząd powołuje koalicja większości parlamentarnej, która wysuwa kandydata na premiera. Wedle konstytucji, do kompetencji rządu należy prowadzenie polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Pozycję ustrojową prezydenta poważnie ograniczono. Nadal jest wybierany w wyborach powszechnych, lecz tylko na jedną kadencję wydłużoną z 5 do 6 lat (jedeny taki przypadek w WNP). Prezydent utracił prawo powoływania rządu, zarządzania referendum i rozwiązywania parlamentu z własnej woli, prawo do mianowania sędziów Sądu Najwyższego i Sądu Konstytucyjnego oraz prawo inicjatywy ustawodawczej. Mimo to nie stał się postacią ceremonialną. Pozostawiono mu prawo mianowania ministrów obrony i narodowego bezpieczeństwa, prawo weta wobec ustaw parlamentarnych oraz szereg uprawnień kreacyjnych, dzielonych z parlamentem (Prezes Banku Narodowego, Izba Obrachunkowa, Centralna Komisja Wyborcza). Władzę wykonawczą w terenie podzielono między reprezentantów rządu (d. gubernatorów), których obecnie mianuje premier za zgodą lokalnej legislatury oraz lokalny samorząd, który samodzielnie wybiera akimów rejonów oraz merów miast (art. 110).

Duże zmiany nastąpiły w rozdziale poświęconym władzy sądowniczej. W miejsce rozwiązanego Sądu Konstytucyjnego ustanowiono Izbę Konstytucyjną Sądu Najwyższego, która miała sprawować konstytucyjną kontrolę aktów prawnych. Wprowadzono też innowacyjną instytucję: Radę ds. Naboru Sędziów, która miała dokonywać selekcji kandydatów na stanowiska sędziowskie, by oczyścić sądownictwo od korupcji. Dlatego w przepisach wprowadzających konstytucję zawarto klauzulę, że „sędziowie Sądu Najwyższego i sądów zwykłych zachowują swoje uprawnienia do czasu wyboru i mianowania nowych sędziów w zgodzie z nową konstytucją”. Oznaczało, że wszyscy sędziowie, nawet powołani dożywotnio, utracili swój status i mogli być wymienieni w dowolnym momencie. Zarówno Izbę Konstytucyjną SN, jak w Radę ds. Naboru Sędziów należało dopiero powołać.

Do konstytucji wprowadzono też szereg unikalnych rozwiązań, które miały leczyć przeszłe choroby ustrojowe, wynikające z monopolizacji władzy przez ośrodek prezydencki. Jednym z nich jest ustalony konstytucyjnie górny pułap liczby mandatów, jaki może otrzymać jedna partia

(65 ze 120), czyli 54% – niezależnie od wyniku wyborów¹⁵. Konstytucja zawarowała też oficjalny status dla opozycji, przyznając frakcjom, które nie wejdą do większości parlamentarnej pewne uprawnienia w procesie rządzenia¹⁶. Zarazem, w celu zapobieżenia nagminnemu przykrawianiu ustawy zasadniczej do potrzeb rządzących w przeszłości, ustanowiono memorandum na wprowadzanie zmian do konstytucji na 10 lat, tj. do 1 września 2020. Zakaz dotyczy tylko rozdziałów 3–8, które opisują organy władzy Republiki Kirgiskiej.

Nowy wymiar konkurencji politycznej

Samo wprowadzenie nowej konstytucji nie było wystarczające dla powstania praktyki rządów koalicyjnych, będących ewenementem w Azji Centralnej. Zdecydowały o tym trzy dodatkowe czynniki sytuacyjne. Pierwszym z nich była słabość Rządu Tymczasowego, który w obliczu starć etnicznych na południu musiał odwołać się do pomocy szefów struktur siłowych, związanych z reżymem Bakijewa, dla opanowania rozruchów. Nawet po względnym uspokojeniu sytuacji, ekipa Otunbajewej nie kontrolowała całości kraju i nie była w stanie zapobiec odbudowie partii zwolenników Bakijewa, którzy przystąpili do walki o mandaty pod hasłem przywrócenia rządów prezydenckich.

Po drugie, pod presją działaczy społecznych podjęto decyzję, że liderzy partii, wchodzących w skład Rządu Tymczasowego muszą zrezygnować ze swoich stanowisk w rządzie, jeśli ich ugrupowania chcą przystąpić do walki o mandaty w wyborach parlamentarnych¹⁷. Po trzecie, liderzy partii „rewolucyjnych” nie stworzyli wspólnego bloku wyborczego,

¹⁵ Wprowadzenie tej normy miało także zademonstrować, że Rząd Tymczasowy nie dąży do zagarnięcia całej władzy, uzyskanej drogą przewrotu, o co oskarżali go przeciwnicy. Gdyby jakaś partia przekroczyła próg 54% głosów, to „nadwyżkowe” mandaty miano rozdzielać między pozostałe partie, które weszły do parlamentu proporcjonalnie do ich wyniku.

¹⁶ Opozycji zagwarantowano mianowanie swego kandydata na funkcję wiceprzewodniczącego parlamentu, przewodniczących dwu komisji parlamentarnych: budżetowej i praworządności oraz obsadę jednej trzeciej składu Centralnej Komisji Wyborczej, jednej trzeciej składu Izby Obrachunkowej oraz jednej trzeciej Komisji ds. Naboru Sędziów.

¹⁷ Na czas kampanii parlamentarnej powołano „techniczny rząd” pod przywództwem Rozy Otunbajewej, którym kierował wicepremier Amangeldy Muralijew (16 sierpnia – 20 grudnia 2010 r.).

lecz postanowili walczyć o mandaty samodzielnie¹⁸. Wreszcie, do walki wyborczej przystąpiło również wiele nowych ugrupowań stworzonych przez polityków obu obozów, a także osoby, spoza dotychczasowych elit władzy. Lista zarejestrowanych partii sięgnęła 148 pozycji.

W rezultacie wysokiej fragmentaryzacji oraz swobody politycznej, deklarację udziału w wyborach 120 osobowego Żogorku Kenesza zgłosiło 59 ugrupowań, z czego 29 przedstawiło listy kandydatów i uzyskało rejestrację. Konkurencja była więc niezwykle wysoka, zaś pole rywalizacji relatywnie równe w porównaniu do przeszłości. To były pierwsze wybory w Kirgistanie, których wynik nie był znany przed elekcją. Jeśli naciski administracyjne występowały, to miały charakter zdecentralizowany. Wybory były relatywnie wolne, lecz z wieloma naruszeniami. Zarazem odium krwawych rozruchów etnicznych na południu, a także krytyka innych posunięć Rządu Tymczasowego ze strony rywali w trakcie kampanii wyborczej (zarówno „bakijewców” odsuniętych od władzy, jak i działaczy społecznych, żądających głębszej demokratyzacji) sprawiły, że w toku kampanii wyborczej partie „rewolucyjne” zaczęły tracić swą początkową popularność¹⁹. Wszystko to wpłynęło na wynik wyborów, który wszystkich zaskoczył.

¹⁸ Faktycznie była to pierwsza od czasu proklamacji niepodległości szansa na sprawdzenie, jaki elektorat posiadają poszczególne partie. Wprawdzie wybory proporcjonalne na listy partyjne wprowadzono w Kirgistanie już w roku 2007, ale zdominowała je prezydencka partia „AK Żoł”, stworzona na 2 miesiące przed wyborami. Kampanię cechowało „nierówne pole gry” w stosunku do wszystkich innych uczestników. Ak Żoł zdobyła 71 z 90 mandatów; do parlamentu weszły jeszcze Socjaldemokratyczna Partia Kirgistanu (11 mandatów) i Partia Komunistów Kirgistanu (8 mandatów). Ponad 40% głosów, oddanych na pozostałe partie, było straconych. Do parlamentu nie weszła Ata Meken, która uzyskała 11% głosów i drugie miejsce wśród zwycięzców, ale wedle oficjalnego komunikatu CKW, nie przekroczyła progu 0,5% w obwodzie oszyńskim. Liderzy tej partii bezskutecznie kwestionowali to orzeczenie.

¹⁹ W maju 2010 r. zdecydowane poparcie dla Rządu Tymczasowego deklarowało 33% badanych, 24% popierało go umiarkowanie, podczas gdy 11% było zdecydowanie przeciwnych, zaś 8% raczej przeciwnych, podczas gdy 23% nie miało wyrobionego zdania, zaś 1% odmówił odpowiedzi (*Kyrgyzstan National Opinion Poll, May 2010*. IRI, Baltic Survey/The Gallup Organization, June 2010).

Według sondażu Międzynarodowego Instytutu Politycznej Ekspertyzy z Moskwy, przeprowadzonego na próbie 3000 osób, w sierpniu 2010 roku najczęściej respondentów chciało głosować na Ata Meken (18%), SDPK (11%), Ata Dżurt (10%) i Butun Kirgistan (6%), a także Republikę oraz Ak Szumkar, które uzyskały po 5% wskazań. Na początku października 2010 najczęściej wskazań uzyskała Republika (17%), Ata Meken (13%), Ata Dżurt (12%), SDPK 11%), Ar Namys (10%), Butun Kirgistan (5%), podczas

Tabela 1. Rezultaty wyborów parlamentarnych 10 października 2010

Partie	Oddane głosy	Odsetek oddanych głosów w stosunku do liczby uprawnionych do głosowania*	Odsetek oddanych głosów w stosunku do liczby głosujących
Ata-Dżurt	257100	8,47%	15,30%
SDPK	237634	7,83%	14,40%
Ar-Namys	229916	7,57%	13,68%
Republika	210594	6,94%	12,53%
Ata-Meken	166714	5,49%	9,92%
Butun Kyrgyzstan	139548	4,60%	8,30%
Ak Szumkar	78673	2,59%	4,68%
Zamandash	55907	1,84%	3,32%
Inne partie	303624	9,95%	18,00%
Przeciw wszystkim	10839	0,36%	0,65%
Ogółem	1679710	55,32%	100%

* oficjalne wyniki, zgodnie z ordynacją wyborczą z 2007 roku, obliczano w stosunku do liczby uprawnionych do głosowania (a nie do liczby głosujących, jak się zazwyczaj czyni). Do parlamentu weszły tylko partie wyróżnione pogrubioną czcionką²⁰.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики, 10 октября 2010. ЦИК КР – единый округ. Сводная Таблица No. 1 о результатах выборов* (wydruk w posiadaniu autorki).

gdy poparcie dla pozostałych partii spadło poniżej progu wyborczego („Stratagema.org“, 3.10.2010, http://www.stratagema.org/exclusive/research/research_1019.html, 12.11.2010. Pewien wpływ na zmiany preferencji kirgistańskiego elektoratu miało stanowisko oficjalnych władz Rosji, które wsparły silnie Feliksa Kułowa, lidera Ar Namys, a także liderów SDPK oraz Republiki, podczas gdy prasa rosyjska atakowała lidera Ata Meken za prozachodnie stanowisko i parlamentarną konstytucję. Telewizyjne debaty między liderami głównych partii, które odbyły się po raz pierwszy w historii Kirgistanu, już po opublikowaniu cytowanych sondaży, mogły również zmodyfikować preferencje wyborców.

²⁰ Wyniki głosowania kontestowała partia Butun Kyrgyzstan, która wśród głosujących otrzymała 8,3% poparcie, lecz nie otrzymała mandatów, gdyż nie zdołała przekroczyć 5% bariery w stosunku do ogółu uprawnionych do głosowania. Sposób obliczania wyniku wyborczego zmieniono dopiero w ustawie z 2011 roku, kiedy przyjęto za podstawę obliczania wyniku liczbę obywateli, którzy wzięli udział w głosowaniu.

Elekcja parlamentarna z 10 października 2010 r. miała wiele cech *founding elections*, gdyż dopiero ona stworzyła grunt dla zadzierzgnięcia autentycznych więzi elektoratu ze startującymi partiami i powstania konkurencyjnej polityki. Choć partie polityczne w istniały w Kirgistanie od początku niepodległości i brały udział w wyborach, lecz ich rola w życiu politycznym była nikła ze względu na większościowy system wyborczy i małe znaczenie parlamentu w systemie rządów prezydenckich. Zmiana ordynacji wyborczej w 2007 roku wiosny nie czyniła (patrz przypis 16 i 17).

W tym stanie rzeczy proporcjonalne wybory na listy partyjne, wymagające przedstawienia listy 120 kandydatów, zawierającej 30% kobiet, 15% młodzieży do lat 35 oraz 15% mniejszości etnicznych, a także przekroczenia podwójnego progu wyborczego (5% w skali kraju, 0,5% w każdym obwodzie oraz Biszkek i Osz), koniecznego dla uczestnictwa w podziale mandatów, postawiły wszystkich pretendentów przed nieznanymi wcześniej wyzwaniem. Stare i nowe ugrupowania działały w podobny sposób. Każde z nich pośpiesznie pisało program wyborczy i konstruowało swą listę kandydatów, zabiegając o wciągnięcie na nią możliwie wiele prominentnych postaci bez względu na ich zapatrywania polityczne. Często odbywało się to na zasadzie „kto da więcej” (pieniędzy, wpływów, popularności). Były ku temu istotne powody. Partie polityczne w Kirgistanie nie są finansowane z budżetu ani nie otrzymują zwrotu kosztów kampanii wyborczych. Uczestnictwo w wyborach było zatem sprawą mobilizacji zasobów samych kandydatów²¹. Miejsca na listach wyborczych były nierzadko przedmiotem kupna i sprzedaży, zaś walka o głosy elektoratu z powodu braku istotnych różnic ideologicznych między partiami opierała się w znacznej mierze na pośrednim i bezpośrednim kupowaniu wyborców.

Nad zachowaniami wyborczymi wszystkich ugrupowań ciążyła też tradycja wyborów większościowych w jednomandatowych okręgach wyborczych. Uczestniczące w nich partie przydzielały określony teren jednemu ze swych kandydatów, licząc, że użyje on swych zasobów (więzi lokalnych, pieniędzy, etc.) dla osiągnięcia jak najlepszego rezultatu na powierzonym terenie. Niektóre nowe partie (Republika, Ata Dżurt)

²¹ Posługując się celną metaforą Tiulejewa i Tursunbekowej można powiedzieć, że kirgiskie partie przypominały raczej stworzone ad hoc spółki akcyjne, mobilizującymi różne zasoby kandydatów (pieniądze, wpływy, popularność) w celu wejścia do parlamentu niż to, co zazwyczaj rozumie się pod pojęciem partia polityczna w demokratycznych społeczeństwach. (Медет Тюлегенов, Бермет Турсункулова, *Парламентаризм на электоральном рынке Кыргызстана: До и после 2010 г.* ICP policy research paper, No. 1, Biszkek, 1 February, 2015, s. 5, <https://www.auca.kg>, 15.09.2015).

nieformalnie uzależniły otrzymanie mandatu od wyników tak zdefiniowanej „pracy kandydata”. W tym stanie rzeczy regionalny próg wyborczy (0,5%) nie zniwelował różnic regionalnych. W uproszczeniu można powiedzieć, że partie, których liderzy pochodzili z południa uzyskały najwyższe poparcie w tym regionie i niewielki odsetek głosów na północy, podczas gdy na partie o północnej identyfikacji głosował przede wszystkim elektorat północny i dużo mniejszy procent wyborców z południa. Jedynym wyjątkiem była Ata Meken, która uzyskała najwięcej głosów na północy, choć jej lider pochodzi z południa²².

W rezultacie, wybory parlamentarne 2010 roku nie wprowadziły do polityki żadnych nowych sił spoza dotychczasowych elit politycznych i biznesowych. Wszystkie frakcje parlamentarne złożone były dużej mierze z urzędników i biznesmenów, którzy od połowy lat 90. funkcjonowali na scenie politycznej²³. Konstytucja stworzyła tylko nowe ramy instytucjonalne dla ich gry o władzę. Frakcje parlamentarne cechował brak spójności programowej oraz wewnętrznej dyscypliny, ale także konflikty liderów ze swoją frakcją.

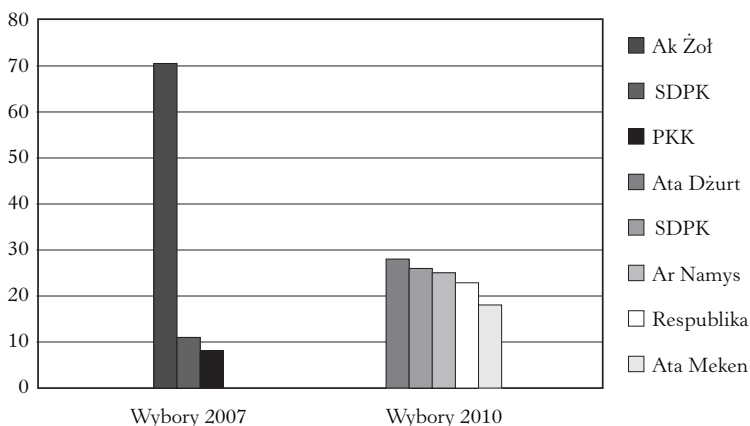
Konkurencja i kooperacja

Alokacja mandatów w nowym parlamencie stworzyła nieznany wcześniej krajobraz polityczny (patrz wykres 1). Nierówne pole gry, faworyzujące partię prezydencką znikło, ustępując pola znacznie bardziej zrównoważonej reprezentacji parlamentarnej, składającej się z pięciu partii. Dobrze ilustruje tę zmianę porównanie alokacji mandatów po wyborach parlamentarnych 2007 i 2010 roku, które odbywały się według tej samej ordynacji wyborczej.

²² E. Huskey, D. Hill, *The 2010 referendum and parliamentary elections in Kyrgyzstan*, „Electoral Studies” 2011, No. 30, pp. 876–879.

²³ Przedstawiciele biznesu stanowili 48% deputowanych Republiki, 42% deputowanych SDPK, w mniejszym stopniu innych frakcji: Ata Meken – 28%, Ar Namys – 24% i Ata Dżurt – 14%. Najwięcej urzędników państwowych miała w swej frakcji Ata Dżurt (54%), Ar Namys (48%) i SDPK (42%), podczas gdy w Ata Meken stanowili oni 28%, zaś w Republice 22% deputowanych. Z powyższych danych wynika, że każda frakcja parlamentarna, z wyjątkiem Ata Meken, złożona była z przedstawicieli tych dwu grup w granicach 70–90% (*The Parliament: issues of transparency and efficiency*, Human Rights Center „Citizens against corruption”, Bishkek 2012, p. 25).

Wykres 1. Alokacja mandatów po wyborach parlamentarnych 2007 i 2010

Źródło: opracowanie własne.

W konsekwencji w parlamencie V kadencji nie było żadnej partii, która mogłaby samodzielnie stworzyć rząd. Co więcej, ugrupowania liderów, wchodzących w skład Rządu Tymczasowego, poniosły relatywną klęskę. Poprzeczkę wyborczą pokonały tylko dwie partie: Socjaldemokratyczna Partia Kirgistanu (SDPK) Ałmazbeka Atambajewa i Ata Meken (AM) Omurbeka Tekebijewa, dysponujące łącznie tylko 36% mandatów. Inne ugrupowania „tymczasowych” (np. Ak Szumkar Temira Sariejewa, BEK, Beknazarowa), nie przeszły progu wyborczego.

Tabela 2. Frakcje parlamentarne na początku V kadencji w Żogorku Kenesza

Nazwa partii	Liczba mandatów	Nazwisko lidera partii/frakcji
Ata Dżurt	28	Kamczybek Taszyjew
SDPK	26	Ałmazbek Atambajew
Ar Namys	25	Feliks Kułow
Republika	23	Omurbek Babanow
Ata Meken	18	Omurbek Tekebijew

Źródło: opracowanie własne.

Poważnym ciosem dla „rewolucjonistów” był także sukces „rewanżyistów”. Najwięcej mandatów zdobyła nacjonalistyczna partia Ata Dżurt, stworzona tuż przed wyborami przez wysokich urzędników i biznesmenów, ściśle związanych z prezydentem Bakijewem, którzy w momencie

przewrotu zdystansowali się od niego. Liderzy tej partii (Taszyjew, Keldibekow) pochodzili głównie z południa, oskarżali Uzbeków o wywołanie czerwcowych pogromów i byli otwartymi przeciwnikami rządów parlamentarnych. Do kampanii wyborczej wnieśli nacjonalistyczny dyskurs o kirgiskiej tożsamości oraz żądanie usunięcia Amerykanów z lotniska Manas.

Dobry wynik wyborczy uzyskała też partia Ar Namys Feliksa Kułowa, który wprawdzie przeszedł do opozycji wobec prezydenta Bakijewa w 2007 roku i wycofał się na pewien czas z życia politycznego, ale miał bardzo krytyczny stosunek do Rządu Tymczasowego, kreował się na „silnego lidera” i żądał powrotu do rządów prezydenckich²⁴, likwidacji amerykańskiej bazy oraz integracji Kirgistanu z Rosją. Partia miała raczej północną tożsamość, choć na swych listach wystawiła wielu przedstawicieli mniejszości etnicznych, w tym Anwara Artykowa, reprezentanta etnicznych Uzbeków z południa.

Centrową pozycję w tym układzie zajmowała Respublika, nowa partia utworzona tuż przed wyborami przez Omurbeka Babanowa, młodego i bogatego biznesmena z Tałas. Respublika nie wpisywała się w typowe podziały regionalne ani polityczne. Była raczej biznesową korporacją niż partią polityczną, prezentowała pragmatyzm i interesy przedsiębiorców, choć jej lider ze względu na swą biografię zajmował w niektórych kwestiach stanowisko zbieżne z „rewolucjonistami”.

Ten szczególny układ na scenie parlamentarnej był najważniejszym czynnikiem, który przesądził o wykrystalizowaniu się podstaw nominalnej demokracji parlamentarnej w Kirgistanie. Specyficzną cechą tego układu było nie tylko istnienie pięciu frakcji o zbliżonej liczbie mandatów, ale także absolutna zdolność koalicyjna wszystkich aktorów. Do powołania gabinetu konieczna była z a w s z e koalicyja przynajmniej trzech partii, a zarazem k a ż d a dająca się pomyśleć trójpartyjna koalicyja była koalicyją minimalnie zwycięską. Takich potencjalnych kombinacji mogło być dziewięć. Ten unikalny układ zmusił wszystkich aktorów do negocjacji i kompromisów – niezależnie od symbolicznych podziałów, ambicji personalnych i bagażu wcześniejszych konfliktów. Uczynił też z jej liderów frakcyjnych autentycznych graczy na polu polityki.

²⁴ To było też zaskoczeniem, bo wcześniej Kułow był zwolennikiem rządów parlamentarnych.

Praktyka tworzenia rządów koalicyjnych w latach 2010–2015

Żadna z partii, które weszły do parlamentu, niezależnie od jej stażu, nie miała doświadczeń w tworzeniu rządów koalicyjnych, gdyż wszystkie dotychczasowe gabinety powoływali i odwoływali prezydenci wedle swego uznania. Liderzy pięciu frakcji parlamentarnych musieli zatem opanować nowe umiejętności negocjacji i kompromisów wedle zasady „learning by doing”. Konstytucja przewidywała trójfazową procedurę tworzenia rządu, wzorowaną na polskiej konstytucji, przypisując prezydentowi rolę „budowniczego koalicji” w przypadku braku jednej partii, zdolnej stworzyć rząd (art. 70). Ten chaotyczny proces miał wiele osobliwości, zygzaków i niespodzianek.

Osobliwym rysem narodzin nominalnie parlamentarnej demokracji było włączenie stanowiska przewodniczącego parlamentu (toraga) do rokowań koalicyjnych nad utworzeniem rządu. Z tego powodu Zogorku Kenesz nie powołał swoich organów kierowniczych ani na inauguracyjnym, ani na pierwszym posiedzeniu parlamentu, gdyż negocjacje koalicyjne przeciągały się przez niemal miesiąc. Symbolicznie osłabiało to znaczenie parlamentu, łamiąc zasadę podziału władz. W dodatku pierwsza umowa koalicyjna i następne stanowiły, że w przypadku rozpadu koalicji rządzącej stanowiska tracą wszystkie nominowane przez nią osoby, w tym przewodniczący parlamentu, który powinien złożyć dymisję w ciągu 3 dni roboczych. Logikę tworzenia rządów koalicyjnych określała raczej sowiecka praktyka jedności władz niż myślenie o nich w kategoriach podziału.

Proces tworzenia koalicji rządowych został przedstawiony sumarycznie w tabeli 3 z użyciem kategorii przyjętych w literaturze politologicznej²⁵. Widać z niej, że w ciągu pięciu lat Zogorku Kenesz wyłonił trzy koalicje większości parlamentarnej, które powołały pięć gabinetów pod kierownictwem pięciu różnych premierów. Partie optujące za powrotem rządów prezydenckich zawiesiły ten postulat natychmiast po wyborach, gdy pojawiła się perspektywa udziału w koalicji rządowej. Wreszcie, wszystkie frakcje pragnęły wejść do rządu, podczas gdy z czasem malała chęć odgrywania roli opozycji.

²⁵ Por. A. Antoszewski, *Tworzenie i utrzymywanie koalicji gabinetowych*, [w:] A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*. Wrocław 2008; W. Baluk, *Koalicje gabinetowe na Ukrainie w latach 2002–2012*, Lublin 2012, s. 23–5.

Tabela 3. Koalicje większości parlamentarnej Kirgistanu w latach 2010–2015

Skład koalicji większości	Nazwisko premiera	Typ koalicji	Model koalicji	Okres rządów	Trwałość gabinetów (w miesiącach)
SDPK + Respublika + Ata Meken	Ałmazbek Atambajew	Koalicja minimalnie zwycięska	zbieżna programowo	Porażka w parlamencie	–
SDPK + Ata Dżurt + Respublika	Ałmazbek Atambajew	Koalicja przetargu	synkretyczna	17 grudnia 2010 – 1 grudnia 2011	12
SDPK + Respublika + Ar Namys + Ata Meken	Omurbek Babanow	Koalicja nadwyżkowa	synkretyczna	23 grudnia 2011 – 25 sierpnia 2012	8
SDPK + Ar Namys + Ata Meken	Żantoro Satybaldijew	Koalicja minimalnie zwycięska	synkretyczna	5 września 2012 – 19 marca 2014	18
SDPK + Ar Namys + Ata Meken	Dżoomart Otorbajew	Koalicja minimalnie zwycięska	synkretyczna	4 kwietnia 2014 – 23 kwietnia 2015	12,5
SDPK + Ar Namys + Ata Meken	Temir Sarijew	Koalicja minimalnie zwycięska	synkretyczna	2 maja 2015 – 15 października 2015 (tj. do końca V kadencji ŻK)	5,5

Źródło: opracowanie własne.

Pierwsza próba stworzenia rządu przez koalicję SDPK + Respublika-Ata Meken, trzech najbliższych sobie programowo partii upadła, gdyż parlament nie zaakceptował jej kandydata Omurbeka Tekebajewa na funkcję przewodniczącego Żogorku Kenesza. Zdecydował o tym brak dyscypliny wśród koalicjantów (6 głosów deputowanych koalicji przeciw tej kandydaturze), ale faktyczną przyczyną tego manewru był sprzeciw Kremla przeciwko objęciu tak eksponowanej funkcji przez „ojca nowej konstytucji”.

Pierwszy gabinet parlamentarny

Sukces odniosła druga koalicja rządowa, będąca zaskakującym mariażem „rewanżystowskiej” partii Ata Dżurt i z partią „rewolucyjną” SDPK i neutralną partią Respublika, która wysunęła kandydaturę Almazbeka Atambajewa na premiera. Głównym zadaniem jego rządu była stabilizacja kraju i przygotowanie nowych wyborów prezydenckich. Koalicja „rewolucjonistów” z „rewanżystami” stanowiła typową koalicję przetargu (*bargaining coalition*), pozwalającą obu stronom uzyskać asymetryczne korzyści z udziału we władzy. Frakcje „rewolucjonistów” (SDPK, Respublika) otrzymały lwią część stanowisk ministerialnych za przyzwoleniem najsilniejszej frakcji parlamentarnej, która bardzo nie chciała zostać w opozycji ze względu na swą polityczną „niepełnowartościowość”. W zamian Ata Dżurt otrzymała stanowisko przewodniczącego parlamentu, jego zastępcy oraz kilka mniej ważnych stanowisk we władzy wykonawczej²⁶. Wejście do koalicji rządowej pozwalało jej liderom zneutralizować wizerunek „bakijewowców” i ochronić swoje biznesy.

Ten układ był przyczyną stałej krytyki rządu przez parlament; rozbieżności nie sprzyjały reformom sądownictwa zainicjowanym przez Rożę Otunbajewą. Wzmożona aktywność spluralizowanego parlamentu wyrażała się we wzroście liczby uchwał i zarządzeń, która – jak pokazują analizy Tiulegenowa i Tursunkułowej – była najwyższa w historii kirgistańskiego parlamentaryzmu oraz górowała nad aktami innych organów władzy (patrz wykres 2.). Ale koalicja, jednocząca polityków południa i północy przetrwała rywalizację jej liderów o urząd prezydenta (Atambajew, Taszyjew, Madumarow) w roku 2011. W trakcie kampanii prezydenckiej Atambajew ustąpił ze stanowiska premiera, powierzając stanowisko p.o. premiera Omurbekowi Babanowowi.

²⁶ Podział stanowisk rządowych przedstawiał się następująco: Ata Dżurt, największa frakcja parlamentarna, mianowała jednego wicepremiera oraz czterech ministrów (kultury, sprawiedliwości, sytuacji nadzwyczajnych oraz pracy, zatrudnienia i migracji), objęła także stanowisko przewodniczącego jednego komitetu państwowego (ds. gospodarki wodnej i melioracji). Wszystkie kluczowe resorty (MSZ, MSW, ministerstwo finansów, najważniejsze resorty gospodarcze) objęli reprezentanci SDPK (w sumie 11 ministerstw), pozostałe zaś reprezentanci Respubliki (7 ministerstw). Ponadto prezydent Otunbajewa obsadziła, zgodnie z konstytucją, stanowiska ministra obrony i bezpieczeństwa. (*Soglaszenije o formirowanii koalicyi frakcyj „Edinstwo i razwitiye” w Zogorku Kenesze Kyrgyzskoy Respubliki V Sozywa.* „Akipress”, 17 diekabria 2010). Biografie nowych ministrów zobacz: *Кыргызстан: Что за КАДРом? Депутаты «слепили» кабинет министров.* „МК-Азия”, 21.12.2010, <http://www.fergananews.com/article.php?id=6845>, 5.01.2011.

Dramatyczny spadek aktów prawnych w roku 2010 wynikał z tego, że przez większą część roku parlament nie funkcjonował, prezydenta nie było, zaś dekrety Rządu Tymczasowego, zastępującego wszystkie organy władzy, nie zostały uwzględnione w tym wykresie.

Wykres 2. Dekrety prezydenta, uchwały Żogorku Kenesza i rządu Republiki Kirgiskiej(1990–2014)

Źródło: Медет Тюлегенов, Бермет Турсункулова, *Парламентаризм на электоральном...*, s. 9.

Po zwycięstwie wyborczym²⁷ Atamabjew nie oparł się pokusie ograniczenia swych rywali z południa. Wbrew umowie koalicyjnej, która została zawarta na 2 lata, SDPK wycofała się z niej zaraz po inauguracji prezydentury Atambajewa, motywując to koniecznością nowego otwarcia, zaś przewodniczący parlamentu Keldibekow z Ata Dżurt ustąpił ze swej funkcji pod wpływem zmasowanej krytyki ze strony SDPK i Ata Meken. Jego miejsce zajął reprezentant SDPK, zaś Ata Dżurt przeszedł do opozycji.

Misję tworzenia nowej większości parlamentarnej otrzymał Omurbek Babanow, który stworzył nadwyżkową koalicję, skupiającą cztery partie parlamentarne, z wyjątkiem Ata Dżurt. „Ktoś musi pozostać w opo-zy-”

²⁷ Atambajew zwyciężył już w pierwszej turze wynikiem 62,% głosów, dystansując dwóch głównych rywali z południa: A. Madumarowa (14,8%) i K. Taszyjewa (14,3%); roz-bicie głosów południowego elektoratu, ułatwiło zwycięstwo Atamabajewowi. Szerzej na ten temat zob. R. Gortat, *Wiktoria Atambajewa*. „Nowa Europa Wschodnia” 2011; M. Fumagali, *The 2011 Presidential elections in Kyrgyzstan*, „Electoral Studies” 2012, No.4, December, pp. 865–866.

cji” – argumentował Tekebajew. Paradoksalnie, gabinet Babanowa, dysponujący komfortowym poparciem 97 deputowanych, miał najkrótszy żywot w historii rządów parlamentarnych (8 miesięcy), choć podział stanowisk był w nim bardziej równomierny. Młody premier zainicjował pewne reformy w sferze gospodarczej i podjął reformę administracji oraz wykazywał dużą aktywność w polityce zagranicznej. Jednakże jego rządy obciążył kryzys gospodarczy i afery korupcyjne. W wyniku tych skandali dwie partie koalicyjne (Ar Namys i Ata Meken) wycofały się z koalicji, po czym uczyniła to także SDPK. Babanow musiał odejść, bez obrony swego stanowiska w debacie parlamentarnej.

W latach 2012–2015 następuje pewna recentralizacja władzy w rękach prezydenta zarówno na poziomie formalnym²⁸, jak i nieformalnym. Nastąpiło też złagodzenie kremlowskiej krytyki rządów parlamentarnych w Kirgistanie z powodu prorosyjskiego zwrotu nowego prezydenta: wypowiedzeniu rządowi USA umowy o dzierżawie lotniska Manas od połowy 2014 roku oraz rozpoczęciu negocjacji o przystąpieniu Kirgistanu do Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej w roku 2013.

Zmianie ulega również kreowanie rządów parlamentarnych. Na czele koalicji rządowych nie stali już liderzy frakcji parlamentarnych, lecz technokraci w różnym stylu – sowieckim (Satybalidjew), zachodnim (Otorbajew) bądź ministrowie bez swoich partii w parlamencie (Sarijew). Po drugie, frakcje parlamentarne uległy rozkładowi z powodu wprowadzenia latem 2012 roku ustawy pozwalającej deputowanym na opuszczanie frakcji i tworzenie przez nich grup parlamentarnych bez utraty mandatu²⁹. Rozłąmy dotykają przede wszystkim opozycyjne frakcje Ata Dżurt i Respublika, których reprezentacje kurczą się do 19 deputowanych w pierwszym przypadku i 15 w drugim. Mniejsze straty spotykają też inne frakcje – z wyjątkiem proprezydenckiej SDPK.

²⁸ W połowie 2012 roku parlament przyjął ustawę o współdziałaniu organów państwa w sferze polityki zagranicznej, przyznającą jej prowadzenie prezydentowi (28 czerwca 2012 roku). Wbrew konstytucji, ograniczającej uprawnienia prezydenta do sfery bezpieczeństwa oraz roli arbitra w systemie politycznym, Atambajew uzyskał również pewien wpływ na politykę gospodarczą i inwestycyjną w ramach Narodowej Strategii Ustawicznego Rozwoju na lata 2013–2017, powstałej pod jego egidą (Por. Z. Chotaev, *Kyrgyzstan After 2010: Prospects For a Parliamentary Republic*, „Central Asia and the Caucasus” 2013, Vol. 14, nr 2, http://www.ca-c.org/online/2013/journal_eng/cac-02/09.shtml, 5.10.2013 r.).

²⁹ W roku 2014 Konstytucyjna Izba Sądu Najwyższego uznała ten przepis za sprzeczny z ustawą zasadniczą. Deputowani nowego parlamentu nie będą już mogli opuszczać swej frakcji partyjnej bez złożenia mandatu.

Od jesieni 2012 r. następuje usunięcie wielu deputowanych z parlamentu z powodu wszczęcia przeciwko nim śledztw prokuratorskich i procesów sądowych pod zarzutem korupcji lub innych przestępstw. Jak obliczyli Tiulejew i Tursunbekowa, śledztwa lub groźba śledztw prokuratorskich (tj. przypadków, w których parlament nie wydał zgody na aresztowanie deputowanego) dotknęła co 12 deputowanego V kadencji, i co czwartego deputowanego Ata Dżurt³⁰.

Wszystko to zredukowało możliwości odgrywania przez parlament samodzielnej roli politycznej. W latach 2012–2015 spadła aktywność Żogorku Kenesza w sferze uchwalania uchwał parlamentu, a także liczba nadzwyczajnych komisji parlamentarnych, powoływanych z reguły przez frakcje opozycyjne. Pozwala to prezydentowi odgrywać znacznie większą rolę w polityce niż jego uprawnienia, a także niezbyt ekspansywna rola w życiu politycznym. Ostatnie trzy rządy, wyłonione przez parlament V kadencji, były już dziełem tej samej koalicji SDPK+Ar Namys+Ata Meken; zmieniali się tylko premierzy. Ciągłość widoczna była na niższych stanowiskach; z reguły w składzie gabinetu pozostawała prawie połowa dotychczasowych ministrów. Przeciętna trwałość gabinetu wynosiła ponad rok, co nie odbiegało od kirgiskiej przeciętnej dla rządów prezydenckich sprzed 2010 roku. Różnica w stosunku do przeszłości polegała głównie na tym, że prezydent Atambajew nie obsadzał stanowisk państwowych członkami swojej rodziny i nie traktował urzędów państwowych jako źródła pomnażania swego osobistego majątku. Polityka uległa pewnej instytucjonalizacji, ale nadal ważną rolę odgrywają w niej stosunki nieformalne, ze względu na silny związek władzy i własności. Wbrew oczekiwaniom twórców konstytucji, partie polityczne nie wyparły niejasnych grup interesów i tradycyjnych więzi, lecz stały się raczej jeszcze jednym kanałem patronażowej polityki. Wreszcie, utarł się zwyczaj, że obiektem krytyki publicznej i medialnej jest parlament i rząd, podczas gdy prezydent traktowany jest neutralnie, zaś jego Administracja Prezydenta kryje się w cieniu jego osoby i nie jest oświetlana w mediach, choć jej urzędnicy odgrywają dużą rolę w polityce³¹.

³⁰ М. Тюлегенов, Б. Турсункулова, *Парламентаризм на электоральном...*, s. 12.

³¹ Daniar Narymbajew, szef Administracji Prezydenta w latach 2013–2015, odgrywał niewielką rolę w polityce kadrowej, blokował projekty zmian ordynacji wyborczej i forsował na forum parlamentu projekt zmian konstytucyjnych, choć prezydent pozbawiony jest prawa inicjatywy ustawodawczej. Nieoczekiwanie podał się do dymisji w lipcu 2015 roku z powodu skandalu korupcyjnego i został skazany na 3 lata więzienia na początku 2016 roku.

Bilans pięcioletnich rządów koalicyjnych

Mimo wszystkich niedoskonałości, pięcioletnie rządy premierowsko-prezydenckie uczyniły znacznie więcej dla demokratyzacji i otwartości kirgiskiej polityki niż poprzednie dwie dekady. Parlament stał się najbardziej otwartym (i najbardziej krytykowanym) organem władzy państwowej, z komisjami współpracowały NGO's, bardziej zliberalizowane i żywe stały się media, komentujące politykę. Do pozytywów zaliczyć należy innowacje, powodujące większą przejrzystość procesu decyzyjnego (otwarta procedura uchwalania budżetu, obowiązek składania deklaracji majątkowych przez deputowanych i wysokich urzędników, konkursy na stanowiska, etc.). Z wyjątkiem turbulentnego roku 2013³², starcia polityczne odbywały się na ogół w ścianach parlamentu, a nie na ulicy, co obniżyło poziom kirgiskiej „mityngokracji” i przyczyniło się do stabilizacji kraju. Partie polityczne, (przynajmniej ich liderzy) stały się w miarę samodzielnymi aktorami, biorącymi udział w polityce państwowej i kadrowej. Wszyscy aktorzy zyskali nowe doświadczenia funkcjonowania w ramach dualistycznej egzekutywy. Stosunki na linii parlament – prezydent miały konsensualny charakter. Z większą nieufnością deputowani odnosili się do rządów, które sami powoływali. Niemniej, stosunki między organami władzy były na tyle kooperacyjne, że pozwoliły na stabilizację kraju i pewną instytucjonalizację polityki. W trakcie V kadencji parlament przyjął ponad 1300 ustaw, z czego prawie połowę zgłosili deputowani³³, nieco ponad połowę rząd. Prezydent zawetował ok. 15% ustaw przyjętych przez parlament. Żadne jego weto nie zostało przełamane.

Wadą funkcjonowania rządów, wyłanianych z większości parlamentarnej, była koncentracja na rozwiązywaniu bieżących problemów. Żaden rząd nie wniósł idei o strategicznym znaczeniu dla rozwoju kraju. Wraz ze stabilizacją, zainteresowanie reformami systematycznie spadało. Kluczowa reforma sądownictwa nie została zakończona i przyniosła umiarkowane rezultaty, reforma administracji sprowadziła się do kosmetycznych zmian i redukcji personelu, zaś reforma organów ochrony przestrzegania prawa (prokuratura, milicja, służby specjalne) nie została podjęta wcale. W tych warunkach walka z korupcją, będąca sztandarowym hasłem prezydenta Atambajewa, nie przybrała systemowego charakteru.

³² Szerzej na ten temat zob. R. Gortat, *Kirgistan: złoto i polityka*, „Społeczeństwo i Polityka – Pismo Edukacyjne” 2014, nr 3, s. 25–55.

³³ Trzeba jednak pamiętać, że regulamin Żogorku Kenesza pozwala na zgłoszenie projektu ustawy nawet pojedynczemu deputowanemu.

W latach 2012–2015 następowało stopniowe przejmowanie kontroli nad tworzeniem i działaniem rządu przez ośrodek prezydencki, ale do pełnego odtworzenia monocentrycznej piramidy władzy i korupcji, znanej z czasów Akajewa i Bakijewa, także nie doszło. Zastąpił je układ kilku piramid, dysponujący zróżnicowanymi aktywami. Jediną poważną zmianą była akcesja do EAWG.

Problematyczna okazała się też praktyka podziału stanowisk rządowych między frakcje parlamentarne (tzw. kwoty), które nierzadko traktowały swoje resorty i podległe im agencje państwowe jak prywatne włości. Utrudniało to koordynacji polityki rządowej i sprzyjało klientelizmowi i korupcji. Wady te stopniowo korygowano. Poważne słabości nowego systemu rządów wynikały z niedojrzałości raczkujących partii i braku systemu partyjnego z prawdziwego zdarzenia. Potrzebne będą dwa-trzy cykle wyborcze, by to się zmieniło.

Kirgistan u progu nowego cyklu wyborczego

W roku 2015 Kirgistan wszedł w drugi cykl wyborczy, oparty na regulacjach konstytucji 2010 roku. Otworzyły go wybory parlamentarne z 4 października 2015 roku, a zakończą wybory prezydenckie pod koniec 2017 roku. Ten cykl ma znacznie większą wagę niż poprzedni. Pierwszy cykl w istocie legitymizował opozycyjne elity, które doszły do władzy w drodze przewrotu. Dopiero drugi cykl będzie rzeczywistym testem na ich demokratyczne deklaracje i zdolność do akceptowania zinstytucjonalizowanych reguł rywalizacji politycznej. Stawkę podbija przystąpienie do EAWG, której nadają ton autorytarni przywódcy Rosji i Kazachstanu. Jak ten układ wpłynie na zachowania aktorów politycznych w Kirgistanie?

Kampania parlamentarna 2015 roku

W przedbiegach kampanii parlamentarnej obserwować można było niejednoznaczne stanowisko kirgiskich władz. Z jednej strony prezydent Atambajew zapewniał, że Kirgistan chce kontynuować rządy parlamentarne i pragnie przeprowadzić uczciwe i przejrzyste wybory deputowanych w roku 2015. W tym celu rozpoczęto wdrażanie nowych technologii:

elektronicznego spisu wyborców na podstawie danych biometrycznych oraz automatycznych urn, liczących oddane głosy. Proces biometryzacji nie był wolny od konfliktów i napięć, ale generalnie wpłynął pozytywnie na przebieg wyborów i ustalanie ich wyniku, choć prawie jedna trzecia dorosłych obywateli, którzy nie złożyli wymaganych danych, nie mogła wziąć udziału w głosowaniu³⁴.

Z drugiej strony, w końcu 2013 roku prezydent Atambajew nazwał SDPK „partią prezydencką” i żałował, że ma ona tak mało mandatów w parlamencie; inaczej znacznie szybciej zaprowadziłby porządek w kraju³⁵. To dało impuls do zabiegów o strukturyzację przyszłej sceny politycznej za pomocą zabiegów proceduralnych. Podstawowych zasad wyboru deputowanych, ustanowionych przez ustawę z 2011 roku, nie zmieniono. Jednakże 23 kwietnia 2015 roku parlament uchwalił poprawkę do ordynacji wyborczej podnoszącą progi wyborcze i inne wymogi uczestnictwa. Ogólnokrajowy próg wzrósł z 5% do 7%, zaś regionalny z 0,5% do 0,7%. (oznacza on konieczność uzyskania 0,7% głosów przez listę partyjną w każdym z siedmiu obwodów, a także w dwóch miastach stołecznych – Biszkeku i Osz). Dziesięciokrotnie podniesiono również wysokość depozytu wyborczego, które musiały wpłacić partie dla uzyskania rejestracji swej listy kandydatów (wynosi ona obecnie równowartość 76 tysięcy dolarów; suma ta przepada, jeśli partia nie uzyska przynajmniej 5% głosów). Radykalnie zwiększono limit wydatków wyborczych dla komitetów wyborczych oraz liczbę kandydatów na liście partyjnej, zgłoszonej do rejestracji; poprzednio musiała zawierać 120 nazwisk, teraz od 120 do 200³⁶. Wiodło to do dalszej komercjalizacji wyborów. Mimo podniesienia poprzeczki dla pretendentów do mandatów, nowe wymogi

³⁴ Problemy te opisałam szczegółowo w artykule poświęconym sytuacji przedwyborczej w Kirgistanie, (R. Gortat, *Kirgistan u progu elekcji parlamentarnej 2015*, Ośrodek Analiz Politycznych UW, 15 września 2015, <http://oapuw.pl/kirgistan-u-progu-wyborow-parlamentarnych-2015-analiza-dr-radzislawy-gortat/>).

³⁵ H. Fejne, *Atambaev nazval SDPK „prezidenckoj partiej”*, „Kloop.kg”, 16.12.2013, <http://kloop.kg/blog/2013/16/hronika-press-konferentsija-atambaeva-po-itogam-goda>, 23.12.2013.

³⁶ Intencją tej zmiany była maksymalizacja funduszy na kampanię wyborczą, pobieranych od każdego z kandydatów. Najwyższe sumy wpłacały, oczywiście, osoby umieszczone na szczycie listy wyborczej (200–500 tys. dolarów), ale niższe sumy w wysokości np. 30 tys. dolarów, jak w Ata Meken, pobierano od wszystkich kandydatów obiecując, że kolejność kandydatów na liście zmieni się po wyborach w zależności od liczby głosów, jakie kandydat uzyska na powierzonym mu terytorium. Partie nie miały prawa zmieniać kolejności kandydatów na liście wyborczej po głosowaniu, ale – jak przekonywał Omurbek Babanow- każdy z kandydatów mógł złożyć dobrowolną rezygnację. Dlatego w niektórych partiach, wraz z oświadczeniem o woli kandydowania, kandydaci składali

spełniło 14 partii politycznych, które zostały dopuszczone do rywalizacji wyborczej.

Po trzecie, wbrew memorandum, zabraniającego wnoszenia zmian do konstytucji przed 1 września 2020 roku, wiosną 2015 roku zgłoszono projekt „punktowej” zmiany ustawy zasadniczej, który chciano wprowadzić w referendum wraz z wyborami parlamentarnymi. Zmiany szły w kierunku wzmocnienia funkcji premiera wobec rządu i władzy lokalnej, ograniczenia niezawisłości sądownictwa oraz wzmocnienia pozycji liderów partyjnych wobec deputowanych i frakcji parlamentarnych. Komentatorzy sugerowali, że Atambajew przygotowuje w ten sposób grunt do objęcia funkcji premiera po ukończeniu swej jedynej kadencji prezydenckiej, a w perspektywie do powtórzenia rosyjskiego modelu sukcesji prezydent-premier-prezydent.

Jednakże jawne złamanie memorandum wywołało burzliwą debatę w mediach³⁷ oraz protesty środowisk intelektualnych, a także pikiety organizacji pozarządowych przed parlamentem w obronie konstytucji. „Niech pan będzie pierwszym prezydentem, który nie czyni zamachu na ustawę zasadniczą kraju. Konstytucja powinna być niewzruszona” – głosił apel uczestników Forum Obywateli do prezydenta Atambajewa. Ostrzegano, że rewizja konstytucji jest brzemienna w skutkach; wiedzie do uzurpacji władzy, jak w przypadku dwóch poprzednich prezydentów Akajewa i Bakijewa³⁸. Nie bez znaczenia była też krytyka projektu poprawek przez Komisję Wenecką³⁹, a także sytuacyjna zbieżność zachod-

na ręce lidera partii takie podanie z własnym podpisem, lecz bez daty. Babanow domagał się także złożenia przysięgi na wierność frakcji po uzyskaniu mandatu.

³⁷ Przegląd komentarzy zwolenników i przeciwników zmiany ustawy zasadniczej zob. E. Иващенко, *Кыргызстан: Конституцию пытаются поставить на «рельсы стабильности»*, „Fergana.news”, 04.06.2015, <http://www.fergananews.com/articles/8572>, (15.06.2015); Д. Подольская, М. Ниязова, *Еще раз про перекройку Конституции*. ИА «24.kg», 16/06/15, <http://www.24kg.org/politika/14442>, 20.06.2015.

³⁸ «Форум граждан» Атамбаеву: Изменение Конституции «чревато узурпацией власти». "Kloop.kg", Июнь 26, 2015, <http://kloop.kg/blog/2015/06/26/forum-grazhdan-atambaevu-izmenenie-konstitutsii-chrevato-uzurpatsiej-vlasti>, 28.06.2015.

³⁹ Pomysł przekształcenia Izby Konstytucyjnej w organ konsultacyjno-doradczy surowo ocenili członkowie Komisji Weneckiej, uznając, że to nasili prezydencką władzę i oznaczać może koniec parlamentaryzmu. „Dla kraju znajdującego się w okresie przejściowym jest ogromnie ważne, by istniał organ, umożliwiający rozstrzyganie sporów między organami władzy. W przeciwnym wypadku cała władza znajdzie się w jednym ręku” (cyt. za: Д. Подольская, *Конституционная палата.kg. Всем выйти вон*. ИА «24 kg», 14/05/15, <http://www.24.kg/politika/12434>, 7.2015).

niej krytyki z rosyjskimi obawami o stabilność sytuacji w Kirgistanie⁴⁰. W rezultacie prezydent Atambajew poprosił liderów koalicji rządzącej o wycofanie projektu pod koniec czerwca⁴¹.

Wreszcie, u progu elekcji zaznaczył się wpływ wstąpienia do EAWG na kirgiską politykę. Było nim, po pierwsze, jednostronne wypowiedzenie przez gabinet Sarijewa międzyrządowej umowy z USA o warunkach dostarczania amerykańskiej pomocy dla Kirgistanu w reakcji na przyznanie nagrody Azymżanowi Askarowowi przez Departament Stanu⁴². Po drugie, pod obrady parlamentu wniesiono kopię rosyjskiej ustawy o „agentach zagranicznych”, mającej ograniczyć swobodę działania NGO's oraz restrykcyjnej ustawy o karaniu za propagandę nietradycyjnych orientacji seksualnych (LTBG). Jednakże żadna z nich nie została przyjęta do końca kadencji z powodu krytyki wewnętrznej i presji zewnętrznej⁴³. U progu elekcji dało się zauważyć wyraźne wzmocnienie propagandy antyamerykańskiej w duchu rosyjskich tub propagandowych oraz próby ograniczenia miękkimi środkami niezależnych ośrodków formułowania alternatywnych opinii, a także presja na NGO's przez ich stygmatyzację, przemilczanie lub spychanie na margines życia publicznego jako rozsadników niestabilności i obcych wzorców⁴⁴.

⁴⁰ Kirgisy autorzy różnie identyfikują zewnętrznych aktorów, którzy przyczynili się do odwołania projektu rewizji konstytucji. Zamira Sydykowa sugerowała, że stało się tak na skutek krytyki Unii Europejskiej, która zagroziła wstrzymaniem pomocy finansowej w przypadku zarządzenia referendum. Zajnidin Kurmanow twierdził natomiast, że projekt wycofano pod naciskiem Kremla, zaniepokojonego protestami w Armenii, odbywających się w tym samym czasie i obawą, że rozszerzą się one także na Kirgistan (cyt. za: Д. Подольская, *Конституция.kg: Опять перекройка...*, cyt. wyd.). Wersję tę potwierdza Bakyt Dunabajew pisząc, że Kirgistan niepotrzebnie dorzucił reformę konstytucji do wielu napięć wywołanych przez kłopoty wewnętrzne i trudności adaptacji kirgiskiej gospodarki do wymogów EAWG. (Б. Дубанаев, *Предложения к проекту Закона Кыргызской Республики «О внесении изменений в Конституцию Кыргызской Республики»*, „Akipress”, http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:4042), 10.07.2015.

⁴¹ *Президент А. Атамбаев попросил Кулова, Текебаева и Турсунбекова отозвать проект закона о внесении поправок в Конституцию.* „Akipress”, 27 июня 2015, <http://kg.akipress.org/news:617601>, 16.07.2015.

⁴² R. Gortat, *(Nie)podległy Kirgistan*, „Nowa Europa Wschodnia”, 7 sierpnia 2015, <http://www.new.org.pl/2293,post.html>, 7.08.2015.

⁴³ Д. Подольская, *НПО. Игры в шпионов*. ИА «24.kg», 26/06/15, <http://www.24.kg/obschestvo/15132>, (20.07.2015); А. Кутуева, *Спикер парламента Кыргызстана заверил, что по законопроекту об иностранных агентах будет принято взвешенное решение*. ИА «24.kg», 1/07/15, <http://www.24.kg/parlament/15450>, 20.07.2015.

⁴⁴ Rozmowa autorki z Dinarą Oszurachunową, przewodniczącą Koalicji o Demokrację i Społeczeństwo Obywatelskie, Biszkek, 16 września 2015; rozmowa autorki z Emilem Dżurajewem, Akademia OBWE, Biszkek, 21 września 2015.

Wynik wyborów parlamentarnych 2015 roku i jego konsekwencje

Kampania wyborcza miała jednak charakter otwarty, cechujący się wysoką rywalizacją partyjną i została uznana za najbardziej wolną i przejrzystą w całej historii Kirgistanu zarówno przez obserwatorów międzynarodowych, jak i krajowych⁴⁵. Elektroniczny system liczenia głosów generalnie się sprawdził, przyczyniając się do wzrostu zaufania do ogłoszonych wyników.

Wybory parlamentarne 2015 r. wyróżniały trzy nowe cechy. Po raz pierwszy od dekady nie było masowych protestów po ogłoszeniu werdyktu CKW. Po drugie, była to najdroższa kampania w historii Kirgistanu. Trzykrotnie wzrosły przeciętne wydatki partii politycznych na uzyskanie mandatu, które wahały się od 59 tysięcy dolarów w przypadku SDPK do 129 tysięcy dolarów w przypadku Ogunnuu-Progress. W Kirgistanie są to sumy ogromne. Rozporządzenie mediami i środkami administracyjnymi redukowało wydatki finansowe, ale ich nie zastępowało. Ważne były przede wszystkim pieniądze⁴⁶. Po trzecie, partie, które przekroczyły progi wyborcze (a także partia Emgek-Butun Kirgistan, która znalazła się tuż pod progiem), uzyskały dość równomierny rozkład głosów w całym kraju, co wyraźnie kontrastowało z wyborami 2010 roku⁴⁷. Może to świadczyć o postępującej instytucjonalizacji partii politycznych, które uzyskują poparcie elektoratu niezależnie od pochodzenia ich liderów. Nie wiadomo jednak, jaki udział w tym zjawisku miał unifikujący czynnik kupowania głosów przez większość ugrupowań.

W rezultacie, w parlamencie znalazły się tylko partie, które zasiadały w nim w poprzedniej kadencji lub wywodziły się z grup rozłamowych. W składzie deputowanych wzrosła liczba biznesmenów i ludzi mających

⁴⁵ Nie znaczy to, że wszystko odbyło się idealnie. CKW anulowała wyniki wyborów w 8 okręgach ze względu na naruszenia prawa wyborczego. Ocena wyborów przez obserwatorów krajowych zob. *Итоговый отчет по результатам долгосрочного и краткосрочного наблюдения за выборами депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 4 октября 2015 г.* Общественное объединение «Коалиция за демократию и гражданское общество», [Bishkek, 1 December 2015], s. 3, <http://www.coalition.kg/images/news/pdf, 2.03.2016>. (Biszkek, bdw); Por. także: *KYRGYZ REPUBLIC PARLIAMENTARY ELECTIONS, 4 October 2015 OSCE/ODIHR Election Observation Mission, Final Report*. <http://www.osce.org/odihr/elections/kyrgyzstan/219186?download=true, 2.03.2016>.

⁴⁶ Szerzej na ten temat zob. A. Doolotkeldieva, *Местные выборы в Кыргызстане: к более закрытой и коммерческой политике?* „Cabar,asia”, 29.04.2016, <http://cabar.asia/ru/asel-doolotkeldieva-mestnye-vybory-v-kyrgyzstane-k-bolee-zakrytoj-i-kommercheskoj-politike, 26.06.2016>.

⁴⁷ *Итоговый отчет...*, s. 78–82.

kariere biznesową w swoim życiorysie. Wedle szacunków, odsetek ich wahał się od niemal połowy deputowanych w przypadku SDPK do prawie 70% w przypadku Ogunu-Progress (patrz kolumna 3 w tabeli 4). W parlamencie znalazł się przy tym najbardziej pragmatyczny skład poprzednich frakcji, podczas gdy deputowani krytyczni znaleźli się na dalekich miejscach listy i nie uzyskali mandatów lub stworzone przez nich ugrupowania przepadły w wyborach. Powszechnie zaczęto mówić o oligarchizacji kirgiskiej polityki. Tyle tylko, że oligarchami w Kirgistanie są właściciele małego i średniego biznesu, a nie właściciele wielkich korporacji energetycznych czy konglomeratów przemysłowych, jak w Rosji czy na Ukrainie. Ten stan rzeczy sprzyja utrzymywaniu się swoistego pluralizmu politycznego i konkurencji w łonie elit, utrudniającego konsolidację autorytarnych rządów, gdyż właściciele owych kapitałów są rozproszeni po całym kraju, mając zakorzenienie w lokalnych społecznościach, które jednocześnie kontrolują i sponsorują.

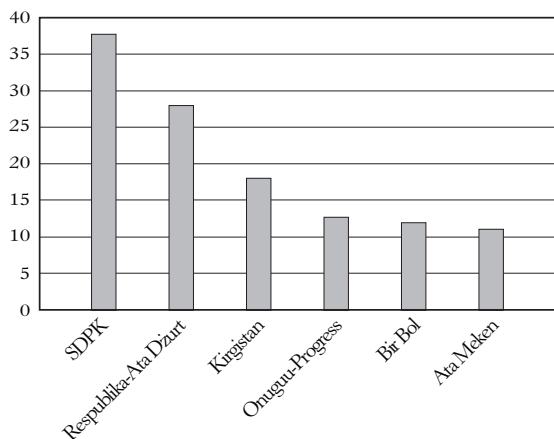
Tabela 4. Rezultaty wyborów parlamentarnych 4. X. 2015 w Kirgistanie

Lp.	Nazwa partii politycznej	Procent głosów	Liczba mandatów	Procent deputowanych poszczególnych frakcji z biznesową karierą w życiorysie*
1.	SDPK	27,56	38	44,7
2.	Respublika-Ata Dżurt	20,26	28	53,6
3.	Kyrgyzstan	13,07	18	50,0
4.	Onuguu-Progress	9,39	13	69,2
5.	Bir Bol	8,59	12	50,0
6.	Ata Meken	7,80	11	45,0

* obliczenia własne na podstawie danych opublikowanych przez Tazabek, <http://www.tazabek.kg/news:396771>, 7.10.2015.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych CKW.

Wykres 4. Alokacja mandatów w Żogorku Kenesze VI kadencji

Źródło: opracowanie własne.

Polityka koalicyjna w nowych realiach

Wynik wyborów parlamentarnych z 4 października 2015 r. sprawił, że rządy koalicyjne okazały się konieczne. SDPK, „partia prezydencka”, powiększyła wprawdzie swoją reprezentację, wysuwając się na pierwsze miejsce wśród frakcji parlamentarnych, lecz uzyskała wynik poniżej własnych oczekiwań, zdobywając tylko jedną trzecią mandatów. Jednakże jej lider z łatwością doprowadził do stworzenia czteropartyjnej partii koalicji rządowej SDPK + Kirgyzstan + Ogunuu-Progress + Ata Meken, dysponujących komfortową większością 80 mandatów⁴⁸. W ten sposób poza obrębem władzy wykonawczej pozostawiono Respublikę-Ata Dżurt, drugą co do wielkości frakcję parlamentarną, której lider marzył o objęciu stanowiska premiera⁴⁹. Obsadę najważniejszych stanowisk cechował duży stopień ciągłości. Na

⁴⁸ Koalicja ta mogłaby się spokojnie obejść bez Ata Meken, gdyż trzy pozostałe frakcje rządowe dysponowały większością parlamentarną także bez niej, ale uznano, że pozostawienie w opozycji lidera najstarszej partii parlamentarnej, posiadającego pewną charyzmę, jest zbyt niebezpieczne. Wejściem do rządu był zainteresowany również Omurbek Tekebajew, gdyż jego partia ledwo pokonała próg wyborczy, co mogło oznaczać jej ostateczny zmierzch bez rządowego zaplecza.

⁴⁹ Babanow nie kryje swych ambicji prezydenckich i ma środki finansowe dla przeprowadzenia kampanii, ale jego ambicje są ograniczane przez innych aktorów politycznych. Np. przy podziale stanowisk kierowniczych Żogorku Kenesza, na funkcje przypisane opozycji wybrano przedstawicieli Bir Bol, piątej po względem liczby mandatów partii, pozostawiając drugą z nich bez żadnych kierowniczych funkcji.

przewodniczącego parlamentu VI kadencji został wybrany Asylbek Dżeenbekow z SDPK, który przewodniczył legislatywie poprzedniej kadencji (od roku 2012), zaś urząd premiera, zgodnie z przewidywaniami, objął ponownie Temir Sarijew. Nadwyżkowa koalicja może zachować trwałość nawet przy opuszczeniu jej przez jedną frakcję. Co więcej, rząd faktycznie nie miał opozycji. Dwie nominalnie opozycyjne frakcje Respublika-Ata Dżurt (28 mandatów) i Bir Bol (12 mandatów) nie pały się do podjęcia takiej roli ze względu na swój biznesowo-establishmentowy charakter. Chętnie weszłyby natomiast do rządu przy pierwszej nadarzającej się okazji.

Tabela 4. Koalicje większości parlamentarnej po elekcji parlamentarnej 2015

Skład koalicji	Nazwisko premiera	Typ koalicji	Model koalicji	Okres rządów	Długość sprawowania w miesiącach
SDPK + Kyrgyzstan + Ogunuu-Progress + Ata Meken	Temir Sarijew	nadwyżkowa	Synkretyczna	17 listopada 2015 – 11 kwietnia 2016	6
SDPK + Kyrgyzstan + Ogunuu-Progress + Ata Meken	Soorobaj Dżeenbekow	nadwyżkowa	Synkretyczna	13 kwietnia 2016 – ?	?

Źródło: opracowanie własne.

Przed Sarijewem piętrzyły się za to problemy gospodarcze, związane ze wzrostem kursu dolara, spowolnieniem gospodarczym w Rosji i w Chinach oraz perypetiami z adaptacją gospodarki Kirgistanu do wymogów EAWG⁵⁰, a także problemami granicznymi z Uzbekistanem, które zaostrzyły się na początku 2016 roku⁵¹. Energiczny premier radził sobie z nimi nie najgorzej. Wielu upatrywało w nim następcę Atambajewa w ramach kontrolowanej sukcesji. Jego kariera skończyła

⁵⁰ Por. np. И. Шаршеев, *Анализ основных результатов членства Кыргызстана в ЕАЭС*. „Cabar.asia”, 3.06.2016, <http://cabar.asia/ru/iskender-sharsheev-analiz-osnovnyh-rezultatov-chlenstva-kyrgyzstana-v-eaes>, 27.07.2016. Т. Кудрявцева, *КР в ЕАЭС: когда в товарищах согласия нет*. ИА «24.kg», 14/06/16, <http://24.kg/eaes/33386> (27.07.2016): тејзе: *КР в ЕАЭС: 9 месяцев в режиме ожидания*, ИА «24.kg», 12/05/16, <http://24.kg/eaes/31838>, 27.07.2016.

⁵¹ К. Geine, *Kyrgyzstan: The Villages Trapped by Border Discord*, „Euroasianet.org” March 31, 2016, www.eurasianet.org/node/78046, 10.05.2016; Д. Юсупова, *В кабмине назвали место, где будет поставлена новая телевышка в Кербене*. „Zanoza”, 01 апреля 2016, <http://zanoza.kg/335843>, 10.05.2016.

się nieoczekiwanie z powodu skandalu korupcyjnego wokół budowy drogi Bałykczy-Turumdu przez chińską firmę. Premier twierdził, że nie miał nic wspólnego z feralnym kontraktem i utrzymywał, że jego rząd jest obiektem nagonki, ale po kilku dniach dobrowolnie podał się do dymisji (11 kwietnia 2016 r.), którą prezydent podpisał jeszcze tego samego dnia⁵². Sprawozdanie z rocznej działalności rządu, złożone tuż przed skandalem, parlament przyjął do wiadomości⁵³.

Drugi rząd parlamentarny

Początkowo wydawało się, że stanowisko premiera przypadnie w udziale Kanatowi Isajewowi, liderowi współrządzącej frakcji Kirgistan, który rozkręcił aferę budowlaną. Jednakże po dwóch dniach intensywnych konsultacji między Białym Domem i liderami frakcji parlamentarnych, nominację na szefa rządu uzyskał nieoczekiwanie Soorobaj Dżeenbekow, doradca prezydenta, a wcześniej gubernator obwodu oszyńskiego, będący zarazem rodzonym bratem przewodniczącego parlamentu Asylbeka Dżeenbekowa, który w związku z tym podał się do dymisji. 13 kwietnia 2016 r. parlament jednogłośnie zaakceptował kandydaturę Soorbaja Dżeenbekowa, członka SDPK, na premiera oraz zatwierdził program, strukturę i skład nowego rządu. Nowy szef gabinetu jest bliskim współpracownikiem prezydenta, zaś o jego umiejętnościach zmagania się z problemami kraju nic nie wiadomo. Faktycznie rząd pozostał ten sam – z wyjątkiem usunięcia ministra transportu, zamieszanego w skan-

⁵² П. Плотникова, *Сариев подал в отставку*, „МК Киргизия”, 12.04.2016, <http://www.mk.kg/articles/2016/04/13>, 25.04.2016; Т. Сариев, *«Я намерен оставаться в политике»*, <http://www.kabar.kg/politics/full/104943>, 15.04.2016; *Текст последнего заявления Т. Сариева на должности премьера*, <http://kg.akipress.org/news:633330>, 25.04.2016.

⁵³ *Работа ЖК за неделю: Работу правительства за 2015 год пришлось признать удовлетворительной*. АКИpress–, 29 апреля 2016, kg.akipress.org/news:745462, 30.05.2016. Dymisja Sarijewa wywołała ożywioną debatę w mediach oraz wśród polityków, gdyż miał opinię w miarę samodzielnego polityka z pewną dozą charyzmy oraz energicznego oraz skutecznego szefa rządu. Niektórzy komentatorzy wskazywali, że dymisja Sarijewa była przesadzona i nastąpiłaby nawet bez korupcyjnego skandalu ze względu na koniunkturalne manewry, związane z przyszłorocznymi wyborami prezydenckimi. „Sarijew był premierem kompromisu, który się wyczerpał” – stwierdził jeden z analityków. „Premierzy poruszają się u nas po wąskiej ścieżce: powinni być wystarczająco silni, by móc zmierzyć się z wyzwaniem, stojącymi przed krajem, a zarazem wystarczająco niesamodzielni, by nie wyrastać zanadto poza granice wytyczone przez Administrację Prezydencką. Przed rokiem było większe zapotrzebowanie na samodzielność, teraz na jej przeciwieństwo”.

dal korupcyjny. Zmiany w strukturze rządu przeprowadzono dopiero po trzech miesiącach. Na wniosek deputowanych z SDPK, parlament wprowadził poprawki do ustawy „O rządzie”, które pozwalają premierowi na samodzielne dymisjonowanie ministrów „za działania lub brak działań, powodujących utratę zaufania do nich”⁵⁴.

Sposób tworzenia obu gabinetów świadczy niezbicie o przesunięciu się ośrodka decyzyjnego z parlamentu do Administracji Prezydenta, w czym ważną rolę odgrywa pośrednictwo frakcji parlamentarnej SDPK. Wybory nowego przewodniczącego parlamentu, którym został lider tej partii Czynybaj Tursunbekow, który pełnił również rolę przewodniczącego rady obecnej koalicji rządzącej, jeszcze bardziej wzmocniły jej pozycję na scenie politycznej. Obecnie członkowie SDPK stoją na czele legislatywy, egzekutywy (a ponadto są ministrami w kluczowych resortach, takich jak ministerstwo spraw zagranicznych, ministerstwo spraw wewnętrznych, ministerstwo finansów itp.), organów kontrolnych i zarządzających oraz wielu władz lokalnych, w tym są merami Biszkeku i Osz. SDPK obsadziła też wiele kluczowych stanowisk nierządowych ludźmi, którzy nie są formalnie jej członkami, lecz mają bliskie relacje z prezydentem lub jego otoczeniem. Wśród tych stanowisk należy wymienić szefa Państwowego Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego, Prokuratora Generalnego, szefa Państwowej Komisji Obrachunkowej, Państwowej Służby Rejestracyjnej, przewodniczącą Centralnej Komisji Wyborczej oraz wielu szefów administracji rejonowej. Powstały zatem wszelkie przesłanki do przekształcenia SDPK z partii współrządzącej w dominującą „partię władzy”⁵⁵.

Jak ten układ wpłynie na przyszłoroczne wybory prezydenckie?

Na to pytanie w tej chwili (połowa lipca 2016 r.) odpowiedzieć najtrudniej. W ciągu dziewięciu miesięcy, jakie upłynęły od wyborów parlamentarnych, zaobserwować można było wiele niejasnych deklaracji i ruchów robaczkowych, z których nie wyłonił żaden klarowny obraz. Spróbujmy naszkicować najważniejsze rysy tego stanu rzeczy.

⁵⁴ Н. Осмонова, *Жогорку Кенеш одобрил законопроект, по которому министр может быть освобожден от должности по представлению главы правительства*. ИА «24.kg», 15/06/16, <http://24.kg/vlast/33457>, 5.07.2016.

⁵⁵ Transformacja „w dominującą „partię władzy” nie będzie zapewne natychmiastowa, gdyż SDPK cierpi również, choć w mniejszym stopniu, na te same słabości, co inne ugrupowania: jest konglomeratem różnych grup polityczno-biznesowych, cechuje ją brak dyscypliny i wspólnego programu. Także koalicja rządząca nie jest wolna od wewnętrznych rywalizacji. W ostatnich nominacjach kadrowych zwraca uwagę nominowanie na kluczowe stanowiska ludzi, bezpośrednio związanych z Atambajewem.

Wybory prezydenckie i konstytucyjna puszka Pandory

Prezydent Atambajew wielokrotnie deklarował, że nie zamierza zmieniać konstytucji, by przedłużyć swe rządy na drugą kadencję. Zbyt dobrze wie, czym to się kończyło w przeszłości. Po wyborach parlamentarnych oświadczył również, że nie pretenduje do objęcia urzędu premiera ani przewodniczącego parlamentu po zakończeniu swej jedynej 6-letniej kadencji. Jednocześnie wciąż powtarza, że konstytucja nie przeszła „próby czasu”, ma wady i „miny”, które mogą negatywnie zaważyć na przyszłości, więc trzeba ją zmienić. W listopadzie 2015 r. zaskoczył deputowanych stwierdzeniem, że Kirgistan powinien zmierzać w kierunku pełnego systemu parlamentarnego, by wykluczyć ryzyko związane z rywalizacją o urząd prezydenta w elekcji powszechnej. „Jeśli Kirgistanczyki popełnią błąd, dając się nabrać na „słodkie obietnice i pieniądze”, to na czele państwa może stanąć ktoś podobny do Maksyma Bakijewa (...) „w naszej ustawie zasadniczej jest szereg sprzeczności, które mogą przeszkodzić temu, by dostojni ludzie przewodzili Kirgistanowi”⁵⁶. Jakie to sprzeczności – nie wyjaśnił. Podobne stanowisko zaprezentował w grudniu, a także w marcu „Lepiej byłoby dla mnie, żebym nie zmieniał konstytucji, ale jeśli jej wady wyjdą na jaw, to obywatele powiedzą, że wiedziałem o tym, lecz nic nie zrobiłem”⁵⁷. Kolejnym pretekstem do podobnych wynurzeń stał się wniosek ONZ o ponowne rozpatrzenie wyroku na Azymżana Askarowa. Tym razem prezydent, a zwłaszcza jego otoczenie, lansował pogląd, że w konstytucji są przepisy zagrażające suwerenności i bezpieczeństwu Kirgistanu⁵⁸.

Wypowiedzi te interpretowano jako zamiar rewizji konstytucji po to, aby nowego prezydenta wybierał parlament. Wiosną 2016 r. prasa spekulowała, że Administracja Prezydenta planuje rozpisanie referendum, w którym naród unieważni memorandum w drodze głosowania powszechnego oraz przyjmie poprawki konstytucyjne, wprowadzające pośrednie wybory głowy państwa. Następnie zostaną ogłoszone wybory parlamentarne, by następcę Atambajewa wybierał już nowy skład Żogorku Kenesza. Ale żaden projekt zmiany konstytucji nie został wniesiony do parlamentu

⁵⁶ Н. Осмонова, *Кыргызстану с парламентско-президентской формы правления пора переходить на полностью парламентскую форму правления*, ИА «24.kg», <http://24.kg/parlament/22336>, 10.12.2015.

⁵⁷ И. Марченко, *Алмазбек Атамбаев: Надо вместе решить, оставлять ли «мины» в Конституции*. ИА «24.kg», 12/03/16, <http://www.24kg.org/obschestvo/29012>, 15.03.2016.

⁵⁸ *Алмазбек Атамбаев: Из Конституции Кыргызстана нужно убрать пункты, несущие угрозу суверенитету и безопасности страны*. „Fergananeews.com”, 6.05.2016, <http://www.fergananeews.com/news/24739>, 8.05.2016.

przed końcem pierwszej sesji, która zakończyła się 30 czerwca⁵⁹. Tymczasem czasu jest coraz mniej. Wybory prezydenckie powinny się odbyć w trzecią niedzielę listopada 2017 r., ogłosić je musi Żogorku Kenesz na 4 miesiące przed dniem głosowania, czyli praktycznie do końca czerwca 2017 r., bo potem zaczynają się wakacje parlamentarne. Przyjęcie poprawek do konstytucji wymaga trzech czytań w odstępie dwóch miesięcy. Czy da się całą tę operację wcisnąć w tak wąskie ramy czasowe? Teoretycznie jest to jeszcze możliwe⁶⁰, ale scenariusz ten jest niepewny. O co zatem chodzi?

Retoryczne zygzaki i rzeczywiste dylematy prezydenta

Zaryzykowałabym tezę, że otoczeniu Atambajewa wcale nie zależy na przejściu do klasycznych rządów parlamentarno-gabinetowych ani wybieraniu głowy państwa przez parlament, gdyż obecny premierowsko-prezydencki system władzy w pełni je satysfakcjonuje. Chodzi natomiast o takie przekształcenie obecnego modelu sprawowania władzy, by zapewnić obecnej ekipie utrzymanie się przy władzy po odejściu Atambajewa z urzędu prezydenta oraz zapewnić jej kolektywne bezpieczeństwo na wypadek wyborczego zwycięstwa kandydata z nieprzychylnego mu obozu. Przyczyną hamletyzowania prezydenta wokół wad obecnej konstytucji jest kilka kwestii, które nie są publicznie artykułowane.

Pierwszą przyczyną jest skala wyzwań, stojących przed obozem władzy po ustąpieniu Atambajewa. Przykład odejścia Michela Saakaszwili ze stanowiska prezydenta Gruzji świadczy o tym, że nawet pokojowe oddanie władzy nie chroni przed atakiem na jego współpracowników (areszty, procesy, usuwanie ze stanowisk) ani nagonką na samego prezydenta. Wyzwania stojące przed Atambajewem są większe niż w przypadku jego poprzedników, gdyż poza rozliczeniami z pięcioletnich rządów, nad obecną ekipą wisi potencjalna groźba unieważnienia dekretów Rządu Tymczasowego. Atambajew obawia się, że jeśli jego następcą zostanie

⁵⁹ Zwraca jednak uwagę fakt, że na ostatnim posiedzeniu pojawił się projekt zmiany ustawy „O referendum”, wniesiony przez deputowanych Ata Meken i Onuguu Progress. Zakłada on zmniejszenie liczby podpisów koniecznych do zainicjowania referendum z 300 tys. do 10 tys., co może świadczyć o reaktywacji tego scenariusza. Jednakże debata nad tym projektem może się odbyć dopiero jesienią (Н. Осмонова, *Депутаты испугались остаться без мандатов*. ИА «24.kg», 30/06/16, <http://24.kg/vlast/34133>, 10.07.2016).

⁶⁰ Referendum mogło się odbyć w listopadzie 2016 r. razem z wyborami samorządowymi.

ktoś z wrogiego mu obozu, to może otworzyć puszkę Pandory z oskarżeniami o opróżnienie skrytek bankowych, rozgrabienie majątku Bakijewów, a zwłaszcza odpowiedzialność za ofiary krwawych zająć etnicznych na południu. Wprawdzie Izba Konstytucyjna Sądu Najwyższego wydała w 2015 roku orzeczenie, że dekrety Rządu Tymczasowego nie mogą być podstawą procesów sądowych, ale wyrok ten nie jest bezdyskusyjny i może ulec rewizji w innym układzie politycznym.

Jeśli nawet założyć, że Atambajew rzeczywiście chce wycofać się z życia politycznego i, co ważniejsze, nikt nie będzie nastawać na nietykalność ex-prezydenta⁶¹, to i tak pozostają obawy o wpływy polityczne, interesy biznesowe i osobiste bezpieczeństwo obecnej ekipy rządzącej. Przeciągający się dyskurs o „minach założonych w konstytucji” można interpretować jako długofalowe przygotowania opinii publicznej do złamania zakazu rewizji konstytucji przed 2020 rokiem. Jednocześnie obóz rządzący pragnie zmienić ustawę zasadniczą w innych punktach niż to zwykle czyniono.

W moim przekonaniu zarówno Atambajewowi, jak i wspierającej go Rosji chodzi o przede wszystkim o wytworzenie hierarchicznej struktury władzy centralnej skupionej w jednym ręku. Wobec dyskredytacji rządów prezydenckich w Kirgistanie, krystalizacja hierarchicznej struktury rządzenia powinna nastąpić wokół urzędu premiera. Szef rządu już uzyskał prawo do mianowania i odwoływania ministrów na podstawie „ustawy o rządzie”. Rewizja konstytucji jest konieczna, by premier mógł samodzielnie mianować i odwoływać szefów obwodowej i rejonowej administracji, co na podstawie konstytucji z 2010 roku wymagało akceptacji terenowych legislatyw. Zniesienie tej innowacji 2010 roku, podyktowane jest nie tylko kopiowaniem rosyjskich rozwiązań, ale także obawą, by lokalne elity, mające znaczny wpływ w niektórych radach obwodowych (np. w Dżalalabadzie), nie wykorzystywały jej do rebelii przeciwko rządowi centralnemu i dominującej roli SDPK.

Jeszcze ważniejszym motywem zmiany konstytucji jest chęć zmniejszenia uprawnień prezydenta na rzecz premiera. Chodzi przede wszystkim o pozbawienie przyszłego prezydenta kontroli nad strukturami siłowymi i aparatem bezpieczeństwa, a także pozbawienie Prokuratora Generalnego prawa do wszczynania śledztw wobec wysokich urzędni-

⁶¹ Atambajew świetnie o tym wie, że unieważnić można również konstytucyjne gwarancje nietykalności ex-prezydenta, gdyż jako członek RT uczestniczył w pozbawieniu takiego statusu nie tylko Bakijewa, ale także Akajewa. To doświadczenie jest unikalne w skali państw posowieckich i wyraźnie rzutuje na zachowania ekipy rządzącej.

ków państwowych. Pod nadzorem premiera oraz podporządkowanego mu ministra spraw wewnętrznych znalazłyby się niemal wszystkie służby, zapewniające utrzymanie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego. Pewne przekształcenia struktur siłowych, zmierzające w tym kierunku, już zostały dokonane lub są planowane w ramach ogłoszonej w lipcu reformy organów bezpieczeństwa i ochrony prawa⁶². Niewykluczone, że chęć zawarowania tych zmian w konstytucji może mieć charakter czasowej normy ostrożnościowej. Jeśli wybory prezydenckie wygra ktoś z najbliższych współpracowników Atambajewa, zmiany te nie będą miały większego znaczenia i mogą ulec dalszym korektom w zależności od potrzeb.

Trzecim imperatywem rządzących jest wzmocnienie kontroli nad sądownictwem, w tym likwidacja wybieralności kierownictwa Sądu Najwyższego przez samych sędziów na rzecz ich mianowania przez parlament i prezydenta. Pożądane byłoby także wydłużenie kadencji prezesa i wiceprezesa Sądu Najwyższego na dłuższy okres niż obecnie (3 lata), by osoby mianowane przez obecną ekipę rządzącą sprawowały swą funkcję za kadencji nowego prezydenta. Ogromnie ważne jest wyprowadzenie Izby Konstytucyjnej Sądu Najwyższego z systemu sądownictwa i przekształcenie jej w organ konsultacyjno-doradczy, by nie mogła dokonać rewizji dekretów Rządu Tymczasowego, a także ingerować w działalność prawodawczą organów władzy.

Te trzy elementy zmian konstytucyjnych są kluczowe dla utrwalenia władzy obecnej ekipy rządzącej i bez wątpienia znajdują się w projekcie zmian konstytucyjnych, jeśli obóz Atambajewa zdecyduje się na rewizję konstytucji w drodze referendum. Towarzyszyć im może zmiana szeregu innych przepisów (np. likwidacja art. 41.p. 1, dającego obywatelom prawo do zwracania się do organizacji międzynarodowych w przypadku naruszenia praw człowieka, który zobowiązuje państwo do naprawienia spowodowanych szkód) albo wprowadzenie tradycyjnej definicji małżeństwa lub inne kwestie ideologiczne, które można wykorzystać dla kształtowania pozytywnych nastawień opinii publicznej wobec proponowanych zmian oraz stygmatyzacji oponentów. Poprawki mogą objąć także kwestie proceduralne, jak np. uszczegółowienie procedury tworzenia i wychodzenia

⁶² *Органы прокуратуры лишаются функций следствия*, – Т. Джумакадыров; *У ГКНБ забираются функции, касающиеся экономических преступлений, в том числе и контрабанды*, – Т. Джумакадыров; *Совет обороны начал реформировать МВД через создание в его структуре независимых служб; У ГКНБ забираются функции, касающиеся экономических преступлений, в том числе и контрабанды*, – Т. Джумакадыров; Я. Байбурина, *Следственные функции Таможенной службы передадут ГСБЭП*. „АКИpress”, 4 июля 2016, 7.07.2016.

z koalicji rządowej bądź inne przepisy pełniące funkcje wygodnego kamuflażu. Przypuszczalnie zestaw poprawek może być znacznie szerszy, by można było wycofać się z ich części w przypadku silnej krytyki oponentów. Proponenci zmian konstytucyjnych przekonują opinię publiczną, że zmiany nie naruszają zasadniczo relacji w trójkącie prezydent-parlament-rząd, ale nie można wykluczyć, że w przypadku silnego zwiększenia kompetencji premiera redukcji ulegną uprawnienia parlamentu jeszcze bardziej oraz osłabnie kontrola nad przestrzeganiem prawa przez urzędników.

Drugą przyczyną mitologizacji „min założonych w konstytucji” jest to, że z projektu jej rewizji już raz się wycofano, co osłabia pozycję wyjściową w przypadku podjęcia drugiej próby. Nie można wykluczyć, że spowoduje to jeszcze silniejsze protesty organizacji pozarządowych, a to z kolei wywoła reakcję łańcuchową, generującą masowy bunt. Powodów do niezadowolenia nie brak w wielu grupach społecznych. Do protestów mogą przyłączyć się politycy, którzy pozostali poza parlamentem, a nawet część opozycyjnych deputowanych obecnego parlamentu⁶³. Strach przed masową rewoltą, będący pokłosiem turbulentnej kirgiskiej historii politycznej, jest wyróżnikiem świadomości kirgiskiej elity politycznej, nieznanym elitom Rosji czy Kazachstanu. Z jednej strony skłania ona władze do zaostrzania kursu wobec opozycji za pomocą prowokacji służb specjalnych oraz stygmatyzacji NGO's i niezależnych mediów, z drugiej zmusza do ustępstw w przypadku napotkania oporu. Widownią takich sprzecznych praktyk była pierwsza połowa 2016 roku⁶⁴.

⁶³ Prezydent nie ma prawa rozwiązywania parlamentu ani zarządzania referendum, co uzależnia go od decyzji deputowanych. Wprawdzie w Żogorku Kenesze niemal nie ma w tej chwili prawie żadnej opozycji, ale sytuacja może się zmienić, gdyż partie parlamentarne nie są jednolite i nawet między rządzącymi frakcjami istnieje spory zakres rywalizacji.

⁶⁴ Władze aresztowały organizatorów protestów w Kerben w marcu 2016 r. i inicjatorów dość zagadkowej inicjatywy „Ludowego parlamentu” w maju 2016 r. pod zarzutem planowania zamachu stanu, choć zapowiadane przez nie demonstracje się nie odbyły (*Случай с «Народным парламентом» уронил имидж оппозиции?* BBC, 20 мая 2016, (<http://www.gezitter.org/politic/50299>, 25.05.2016). Próbowano też przeforsować poprawkę do „Ustawy o mediach”, ograniczającą, jak w Rosji i Kazachstanie, udział kapitału zagranicznego w nich do 20% oraz umożliwiającą likwidację mediów, które otrzymały odmowę (Д. Подольская, *СМИ.кг. Загнать под каблук*, ИА «24.kg», 20/06/16, http://_vzgljad/33650, 25.06.2016. Poprawka przeszła w pierwszym czytaniu większością głosów, ale na skutek krytyki drugie czytanie odłożono do jesiennej sesji parlamentu (Н. Осмонова, *Поправки в Закон «О СМИ» в первом чтении поддержали 79 депутатов*, ИА «24.kg», 22/06/16, <http://www.24.kg/vlast/33799>, 25.06.2016. Pod obrady parlamentu wniesiono ponownie ustawę o „zagranicznych agentach” i LGTB, lecz na skutek protestów pierwsza z nich została odrzucona w drugim czytaniu (*Кыр-*

Zygzaki ekipy Atambajewa biorą się, po trzecie, stąd, że jednoznaczne wejście w orbitę Rosji i akceptacja jej geopolitycznej strategii nie przyniosły Kirgistanowi spodziewanych korzyści. Rosja wycofała się z rozpoczętej już budowy czterech elektrowni na rzece Naryń i nie jest w stanie udzielić Kirgistanowi większej pomocy ekonomicznej ze względu na własne kłopoty gospodarcze. Zadłużenie w Chinach przybrało już alarmujący poziom, więc cierpiący na deficyt budżetowy Kirgistan musi ubiegać się o kredyty w międzynarodowych instytucjach finansowych, co skłania do pewnej ostrożności w powielaniu rosyjskiej strategii wobec organizacji społeczeństwa obywatelskiego. Kirgistanowi zależy ponadto na utrzymaniu wizerunku demokratycznego państwa i jedynej w regionie parlamentarnej demokracji, bo to pomaga złagodzić wasalny status wobec Moskwy, utrzymywać szczególny status w regionie oraz realizować własne cele na arenie międzynarodowej⁶⁵. *Summa summarum*, nie można całkiem ignorować standardów demokratycznych ani wolności obywatelskich.

Stąd bierze się nieco schizofreniczny rys kirgiskiej polityki, określonych przez odmienne strategie na użytek wewnętrzny i zewnętrzny. Krajowych odbiorców hipnotyzuje się mitologizacją zagrożeń dla suwerenności Kirgistanu i jego pomyślności, płynących z obowiązującej konstytucji, a także stygmatyzację potencjalnych przeciwników zmiany konstytucji jako reprezentantów obcych sił i wartości, „pracujących na zagraniczne (tj. zachodnie) granty”. Na użytek zewnętrzny zaś projekty zmian konstytucji prezentuje się jako przejaw demokracji, w czym instrumentalny zamiar pozbawienia prezydenta wielu uprawnień, przedstawia się jako dążenie do ustanowienia czystego systemu parlamentarno-gabinetowego, pokrewnego wielu krajom Unii Europejskiej w nadziei, że ten zabieg propagandowy przykryje wszystkie inne przepisy, które idą w przeciwnym kierunku niż demokracja i rządy prawa.

гыстан: Парламент отклонил законопроект о некоммерческих организациях. "Фергана", 12.05.2016, <http://www.fergananews.com/news/24761>, 28.06.2016), druga zaś odesłana do drugiego czytania na jesień (А. Каработоев, *Парламентский комитет рекомендовал вернуть законопроект о «гей-пропаганде» на второе чтение*, „Kloop.kg”, Май 24, 2016, kloop.kg/blog/2016/05/24/, 28.05.2016). Wiele wskazuje na to, że prestrzeń działania społeczeństwa obywatelskiego i niezależnych mediów się zwęża; służby specjalne przesłuchują przedstawicieli tych środowisk, starając się je zneutralizować lub zastraszyć, ale na razie brak jednoznacznych rozstrzygnięć na tym froncie.

⁶⁵ Widomą korzyścią z tego wizerunku była pierwsza w historii wizyta kanclerz Niemiec Angeli Merkel w Biszkeku w lipcu 2016 r. oraz przyznanie Kirgistanowi prawa do organizacji szczytu OBWE w roku 2018.

Osobiste rozterki Atambajewa sprowadzają się w gruncie rzeczy do dylematu, jak zapisać się w historii Kirgistanu jako pierwszy pełnoprawny prezydent, który nie zmieniał konstytucji w swoim interesie, a jednocześnie zrewidować ustawę zasadniczą w kolektywnym interesie ekipy rządzącej i jej bezpieczeństwa, a także zachowania w niej własnych wpływów.

Ukazane wyżej zygzaki oraz mnożące się znaki zapytania sprawiają, że jedyny uprawniony wniosek ze studiów nad meandrami kirgiskiej polityki jest taki, że zasadnicze decyzje zapadną jesienią lub najpóźniej wiosną. Można pokusić się o zarysowanie jedynie brzegowych scenariuszy.

Pierwszy scenariusz zakłada, że w obliczu opisanych wyżej dylematów, implikujących brak jasności, jaką strategię przyjąć i jak ją zrealizować w kurczących się ramach czasowych, konstytucja pozostanie bez zmian. Atambajew powściągnie swe strachy o przyszłość i ograniczy się do dokonania zmian w pożądanym kierunku tylko w takim zakresie, na jaki pozwalają ustawy konstytucyjne i zwykłe, a także reorganizacja organów bezpieczeństwa i służb specjalnych. Wybory prezydenckie odbędą się w jesienią 2017 r. i będą konkurencyjne. Główny nacisk rządzących zostanie położony na wykreowanie uzgodnionego z Rosją kandydata obozu władzy oraz zapewnienie mu najlepszego wyniku wyborczego. Po elekcji prezydenckiej Atambajew wycofa się z życia politycznego lub obejmie funkcję premiera w nowym rządzie – od razu bądź po pewnym czasie.

Scenariusz drugi zakłada, że władze podejmą jednak próbę zmiany konstytucji pomimo związanego z tym ryzyka. Chęć umocnienia się u władzy oraz neutralizacja potencjalnych zagrożeń bezpieczeństwa jest znacznie silniejsza niż strach przed wybuchem protestów, który jest tylko hipotetyczny i może być zredukowany na różne sposoby. Zakres zmian konstytucyjnych obejmować będzie wskazane wyżej kwestie w otulinie szeregu innych przepisów, by można się wycofać z niektórych z nich w przypadku silnego sprzeciwu w parlamencie lub poza nim. Zagrożeniem dla tego scenariusza jest strach deputowanych przed utratą mandatów, zdobytych w najdroższej kampanii wyborczej, która może skutkować również oporem przed zarządzeniem referendum konstytucyjnego w obawie, że w ślad za nim ogłoszone zostaną przedterminowe wybory parlamentarne. Groźba oporu nie jest zbyt wielka, zważywszy stopień konformizmu większości deputowanych. W przypadku silnych protestów społecznych, może nastąpić odwrót od referendalnej strategii na rzecz powrotu do poprzedniego scenariusza. Negatywny wynik głosowania wydaje się mało prawdopodobny, choć nie można całkiem wykluczyć innych komplikacji, np. zamieszek w trakcie referendum lub protestów po nim.

Zakończenie

Referendalna konstytucja z 27 czerwca 2010 roku wywołała burzę krytyki ze strony wielu aktorów politycznych w Kirgistanie i ostry sprzeciw w Rosji w momencie jej ustanowienia. Pomimo to przetrwała w nie naruszonym stanie już 6 lat, najdłużej ze wszystkich wersji konstytucji Kirgistanu. Dobrze spełniła swoją rolę jako narzędzie legitymizacji elit, które doszły do władzy w wyniku przewrotu 7 kwietnia 2010 r.

Premierowsko-prezydencki system rządów okazał się korzystny dla stabilizacji politycznej Kirgistanu, gdyż władza rozproszona pomiędzy wieloma ośrodkami: prezydentem, parlamentem i rządem, a także władzą lokalną, umożliwiała dostęp do zasobów państwa większej liczbie aktorów spośród wąskiej, lecz wielorako podzielonej elity politycznej. Pozytywnym efektem jej wprowadzenia było ukształtowanie się rywalizacyjnych wolnych wyborów powszechnych, choć konkurencja wyborcza odbywała się głównie w łonie najbardziej zamożnych i ustosunkowanych grup społecznych.

Kirgiski eksperyment ustrojowy z rządami koalicyjnymi dowodzi, że posowieckie państwa Azji Centralnej nie są skazane na spersonalizowane autokracje „wiecznych prezydentów” bądź na krwawe przewroty, jako jedyną drogę do zmiany na szczytach władzy. Praktyka polityczna Kirgistanu w ostatnich sześciu latach świadczy o tym, że rywalizacja polityczna może mieć otwarty charakter, konflikty mogą być rozwiązywane przez negocjacje i kompromisy, zaś zmiany gabinetów odbywać się bez wstrząsów politycznych. Rządy koalicyjne w Kirgistanie stały się faktem, który zapewne będzie mieć swoje przedłużenie w następnych latach. Jednakże rysująca się tendencja do oligarchizacji polityki może sprzyjać zamykaniu się systemu politycznego w przyszłości.

Premierowsko-prezydencki model rządów pozwolił Atambajewowi na to, czego nie udało się osiągnąć jego poprzednikom, czyli wytworzyć partię prezydencką drogą naturalnego procesu politycznego. SDPK powiększyła swoją reprezentację parlamentarną, przyciągnęła też szereg zdolnych parlamentarzystów z innych frakcji i może to czynić w przyszłości.

Zagrożeniem dla tego scenariusza jest neodparta pokusa sięgnięcia po tę samą, co u poprzedników, inżynierię konstytucyjną dla umocnienia zdobytych wpływów i neutralizacji zagrożeń, wynikających z rywalizacyjnych wyborów prezydenckich. Nieskrywana chęć złamania memorandum na zmiany konstytucyjne do 2020 roku przez tych samych polityków, którzy je ustanowili sześć lat temu świadczy o tym, że konstytucja jest

nadal piłką w grze o utrzymanie władzy, a nie zbiorem zasad, konstytuujących reguły gry politycznej. Wsparcie polityczne Rosji oraz malejące wpływy Zachodu niewątpliwie ułatwiają to posunięcie.

Jeśli operacja referendalnej zmiany konstytucji powiedzie się, nie musi to oznaczać formalnego wycofania się z premierowsko-prezydenckiej formy rządów. Wiele zależy będzie od konkretnego kształtu poprawek, które są jeszcze niewiadomą. Uzasadnione jest jednak przypuszczenie, że radykalne zwiększenie uprawnień premiera przy amputacji wielu *checks and balances* obecnego modelu konstytucyjnego, a zwłaszcza ograniczenie niezależności sądownictwa, musi prowadzić do wzrostu autorytaryzmu, a w konsekwencji do osuwania się w tę samą koleinę, co poprzednie rządy prezydenckie. Wtedy trzecia, a nawet czwarta kirgiska rewolucja nie jest wykluczona.

STRESZCZENIE

Artykuł analizuje eksperyment z rządami premierowsko-parlamentarnymi w Kirgistanie, zainicjowanymi przez referendalną konstytucję 2010 roku. Głównym przedmiotem analizy jest praktyka tworzenia i funkcjonowania gabinetów koalicyjnych w latach 2010–2016. Hipoteza tego artykułu głosi, że o powstaniu tej unikalnej w Azji Centralnej formy rządów zadecydowały nie tylko formalne przepisy konstytucyjne, lecz także czynniki sytuacyjne, określone głównie przez wynik wyborów parlamentarnych 2010 r. i prezydenckich 2011 r. To oznacza, że nowy model ustrojowy może ulec kolejnej rewizji wraz ze zmianą kontekstu sytuacyjnego, towarzyszącego drugiemu cyklowi wyborczemu. Punktem zwrotnym będą wybory prezydenckie 2017 r. Autorka ukazuje retoryczne zygzaki i autentyczne dylematy obozu władzy w obliczu tego wyzwania oraz kreśli potencjalne scenariusze dalszego rozwoju wydarzeń i ich konsekwencje dla przyszłego modelu rządów.

Radziława Gortat

KIRGISTAN'S EXPERIMENT WITH PARLIAMENTARY GOVERNMENTS AND CHALLENGE OF THE SECOND ELECTORAL CYCLE

This article explains why Kyrgyzstan switched to parliamentary form of semi-presidential system in 2010 and examines new rules of government formation. An analysis is focused on emergence and functioning of coalition governments

of parliamentary majority in 2010–2016, an unique phenomenon in post-Soviet Central Asia republic and rare form of government in the CIS countries. Considering strong and weak points of Kirgizstan's experience with parliamentary cabinet's author examines whether the new system of government will survive the accession of the country to the Eurasian Economic Union and the second electoral cycle of 2015–2017. Although the outcome of the parliamentary elections of 2015 has been positive in this respect, the presidential elections of 2017 will provide a crucial challenge for maintaining the constitutional model of 2010 unchanged, as an analysis of political discourse of 2016 suggests. Author reveals the real dilemma of incumbent and draw potential scenarios of future development, including a new revision of fundamental law.

KEY WORDS: *Atambaev, constitution, Kyrgyzstan, Otunbaeva, parliamentary system, premiership-presidential system, semi-presidential system, SDPK*

Bibliografia

- Chotaev Z., *Kyrgyzstan After 2010: Prospects For a Parliamentary Republic*, „Central Asia and the Caucasus” 2013, Vol. 14, nr 2, http://www.ca-c.org/online/2013/journal_eng/cac-02/09.html, 5.10.2013.
- Engval J., *Flirting with State Failure: Power and Politics in Kyrgyzstan since Independence*, „Silk Road Papers” 2011, July, http://www.isdp.eu/publications/index.php?option=com_jombib&task=showbib&id=5990, 15.09.2013.
- Fumagali M., *Semi-presidentialism in Kyrgyzstan. The 2010 Constitution, the Schwich to premier-presidentialism and the Potential for a Democratic Breakthrough*. Palgrave 2015, s. 12, http://www.academia.edu/10922597/Semi-presidentialism_in_Kyrgyzstan, 15.10.2015.
- Fumagali M., *The 2011 Presidential elections in Kyrgyzstan*, „Electoral Studies” 2012, No.4, December.
- Geine K., *Kyrgyzstan: The Villages Trapped by Border Discord*, „Euroasianet.org” March 31, 2016, www.eurasianet.org/node/78046, 10.05.2016.
- Gortat R., *Kirgistan u prog u elekcji parlamentarnej 2015*, Ośrodek Analiz Politycznych UW, 15 września 2015, <http://oapuw.pl/kirgistan-u-progu-wyborow-parlamentarnych-2015-analiza-dr-radzislawy-gortat/>.
- Gortat R., *Kirgistan: złoto i polityka*, „Społeczeństwo i Polityka – Pismo Edukacyjne” 2014, nr 3.
- Gortat R., *(Nie)podległy Kirgistan*, „Nowa Europa Wschodnia”, 7 sierpnia 2015, <http://www.new.org.pl/2293.post.html>, 7.08.2015.
- Gortat R., *Spór o konstytucję niepodległego Kirgistanu*, „Studia Polityczne” 2007, t. 19.

- Gortat R., Wiktoria Atambajewa. „Nowa Europa Wschodnia” 2011.
- Huskey E., Hill D., *The 2010 referendum and parliamentary elections in Kyrgyzstan*, „Electoral Studies” 2011, No. 30.
- McGlinchey E., *Exploring Regime Instability and Ethnic Violence in Kyrgyzstan*. „Asia Policy” 2011, No. 12 (July).
- Доолоткельдиева А., *Местные выборы в Кыргызстане: к более закрытой и коммерческой политике?* „Cabar,asia”, 29.04.2016, <http://cabar.asia/ru/asel-doolotkeldieva-mestnye-vybory-v-kyrgyzstane-k-bolee-zakrytoj-i-kommercheskoj-politike>, 26.06.2016.
- Дубанаев Б., *Предложения к проекту Закона Кыргызской Республики «О внесении изменений в Конституцию Кыргызской Республики»*, „Akipress”, http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:4042), 10.07.2015.
- Ивашенко Е., *Кыргызстан: Конституцию пытаются поставить на «рельсы стабильности»*, „Fergana.news”, 4.06.2015, <http://www.fergananews.com/articles/8572>, 15.06.2015.
- Осмонова Н., *Депутаты испугались остаться без мандатов*. ИА «24.kg», 30/06/16, <http://24.kg/vlast/34133>, 10.07.2016.
- Осмонова Н., *Жогорку Кенеш одобрил законопроект, по которому министр может быть освобожден от должности по представлению главы правительства*. ИА «24.kg», 15/06/16, <http://24.kg/vlast/33457>, 5.07.2016.
- Осмонова Н., *Кыргызстану с парламентско-президентской формы правления пора переходить на полностью парламентскую форму правления*, ИА «24.kg», <http://24.kg/parlament/22336>, 10.12.2015.
- Подольская Д., *Конституционная палата.kg. Всем выйти вон*. ИА «24.kg», 14/05/15, <http://www.24.kg/politika/12434>, 7.2015.
- Подольская Д., Ниязова М., *Еще раз про перекройку Конституции*. ИА «24.kg», 16/06/15, <http://www.24kg.org/politika/14442>, 20.06.2015.
- Текебаев О.Ч., Укушов М.К., *Временное Правительство Кыргызской Республики (7 апреля – 21 декабря 2010 года). События, Деятельность, Оценки*. Бишкек 2016.
- Тюлегенов М., Турсункулова Б., *Парламентаризм на электоральном рынке Кыргызстана: До и после 2010 г.* ICP policy research paper, No. 1, Biszkek, 1 February, 2015, s., 5, <https://www.auca.kg>, 15.09.2015.
- Шаршеев И., *Анализ основных результатов членства Кыргызстана в ЕАЭС*. „Cabar.asia”, 3.06.2016, <http://cabar.asia/ru/iskender-sharsheev-analiz-osnovnyh-rezultatov-chlenstva-kyrgyzstana-v-eaes>, 27.07.2016.